

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Levin

PƏRVİZ AĞALAROV, NİYAMƏDDİN QULİYEV, KƏRƏM MƏMMƏDOV,
HAFİZ CABBAROV, TALİB TALİBLİ, ELŞƏN QASIMOV,
RAMİL TANRIVERDİ, ELNUR HÜSEYNOV

Ümumi təhsil müəssisələrinin 7 -ci sinifləri üçün

ÜMUMİ TARİX

fənni üzrə

DƏRSLİK

© “Şərq-Qərb” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi

info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az

elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.

Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB

Mündəricat

Dünya ölkələri III–XI yüzilliklərdə

1	Feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi	6
2	Xalqların böyük köçü. Avropa Hun və Ağ Hun dövlətləri	10
3	Göytürk və Uyğur xaqanlıqları	14
4	Avar, Xəzər və Bulqar dövlətləri	20
5	Sasani dövləti. Qafqaz	28
6	Ərəb xilafəti	34
7	Samani, Oğuz, Qaraxanlı, Qəznəli dövlətləri	40
8	Frank dövləti	48
9	Bizans. Slavyanlar	54
10	Mədəniyyət	58

Dərslikdəki **QR kodlara** müraciət edərək mövzu ilə əlaqədar daha çox maraqlı məlumat əldə edə bilərsiniz.

Dünya ölkələri XI–XVI yüzilliklərdə

11	Böyük Səlcuq dövləti	62
12	Böyük Monqol imperiyası. Qızıl Ordu. Moskva knyazlığı	68
13	Dehli sultanlığı. Böyük Moğol dövləti.	76
14	Osmanlı imperiyası	80
15	Teymuri dövləti.	86
16	Xaçlı yürüşləri	90
17	İtaliya	96
18	Fransa.	100
19	İngiltərə	106
20	Reformasiya.	112
21	Texniki ixtiralar. Böyük coğrafi kəşflər	118
22	Şərq xalqlarının mədəniyyəti	124
23	Avropa və Amerika xalqlarının mədəniyyəti	132

Şərti işarələr

Sual

Tapşırıq

Maraqlıdır

Mənbə

Araşdırma

Əziz məktəblilər!

Siz 6-cı sinifdə dünyanın ən qədim zamanlardan III–V yüzilliklərə qədər olan tarixi dövrü, ibtidai cəmiyyət, ilk dövlətlərin yaranması, quldarlıq münasibətləri, qədim Şərq sivilizasiyası və Antik mədəniyyət ilə tanış olmuşsunuz.

İndi 7-ci sinif Ümumi tarix fənninin öyrənilməsinə başlayırsınız. Bu fənn orta əsrlər tarixindən bəhs edir.

Bu dərslikdə feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi, erkən feodal dövlətlərinin yaranması, siyasi pərakəndəliyin xüsusiyyətləri, mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin meydana gəlməsi, kəndli üsyanları, işğalçılıq müharibələri, Böyük coğrafi kəşflər, Şərq və Qərb sivilizasiyalarının özünəməxsus cəhətləri öz əksini tapmışdır.

Bu mövzular ümumi tarixə dair sizin biliklərinizi daha da zənginləşdirəcək, dünyagörüşünüzü artıracaq, yeni tarixə keçid üçün baza olacaqdır.

FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

Feod, feodal münasibətləri, təhkimli kəndli,
feodal nərdivanı, senyor, biyar

Feodalizmin ilk əlamətləri quldarlıq quruluşu daxilində yaranmağa başlamışdır. Orta əsrlərdə hərbi qulluq müqabilində verilən torpaq sahəsinə feod deyildiyindən yeni yaranan ictimai münasibətlər də feodalizm adlanır. Şərq ölkələrində feodal münasibətlərinin yaranması və inkişafı Avropadan fərqlənirdi.

Şərq feodalizmi

Şərqdə feodal münasibətlərinə keçid dövründə cəmiyyətin əsas istehsal qüvvəsi azad kəndlilər idi. Suvarma sistemləri və əkinə yararlı torpaqlar dövlətə məxsus olduğundan yeni yaranan ictimai quruluş *dövlət feodalizmi* adlanırdı. Bu halda kəndlilərin əksəriyyəti vergini, bir qayda olaraq, dövlətə ödəyirdi.

Orta əsrlərdə Şərqdə dövlətlərin adı onu idarə edən sülalə ilə tanınırdı.

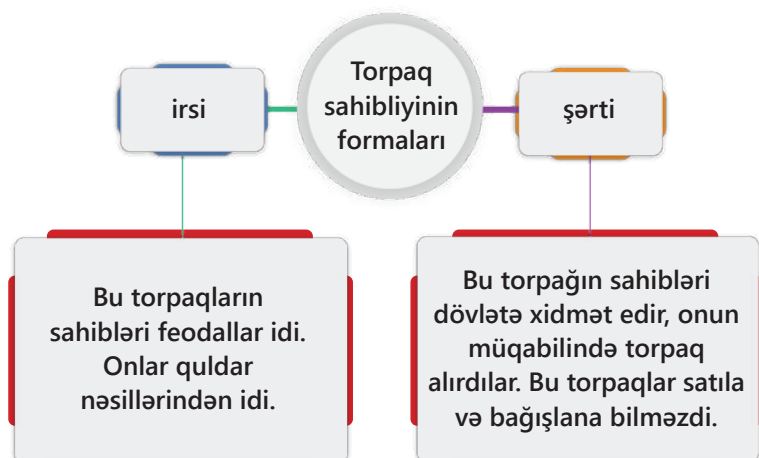
Feodalların torpaq sahibliyi var idi. Torpaq sahibliyinin müxtəlif formaları mövcuddur.

Sizcə, nə üçün
dövlətlər sülalə
adları ilə adlanırdı?

Çində feodal torpaqlarında
çalışan kəndlilər

Suvarma sistemləri böyük xərc tələb etdiyindən feodalların şəxsi təsərrüfatları yox idi. Onlar gəlir əldə etmək üçün istər xüsusi mülkiyyətlərində olan, istərsə də qulluq qarşılığında aldıkları torpaqları kəndlilərə icarəyə verirdilər.

Qərb feodalizmi

Avropada feodal münasibətlərinin yaranması Roma imperiyasının dağılması, qonşu xalqların hücumları və xristian dininin yayılması ilə müşayiət olunurdu. Nəticədə Qərbi Roma torpaqlarında məskunlaşan xalqlar öz dövlətlərini yaratdı. Əvvəlki tayfa başçıları krala çevrildilər. Onlar ələ keçirdikləri torpaq sahələrini kəndliləri ilə birlikdə xidmət müqabilində keçmiş döyüşçülərinə verirdilər. Bu torpaqlar irsən keçirdi.

Krallıqların əraziləri böyüdükcə paylanan torpaqların sahələri də genişləndirdi. Bu sahibkarlar torpaqlarını onlardan asılı olan vasalllarına paylayırdılar. Nəticədə **“feodal nərdivani”** deyilən bir sistem yaranır və feodal pərakəndəliyi artırır.

Avropada feodal torpağını becərən kəndli

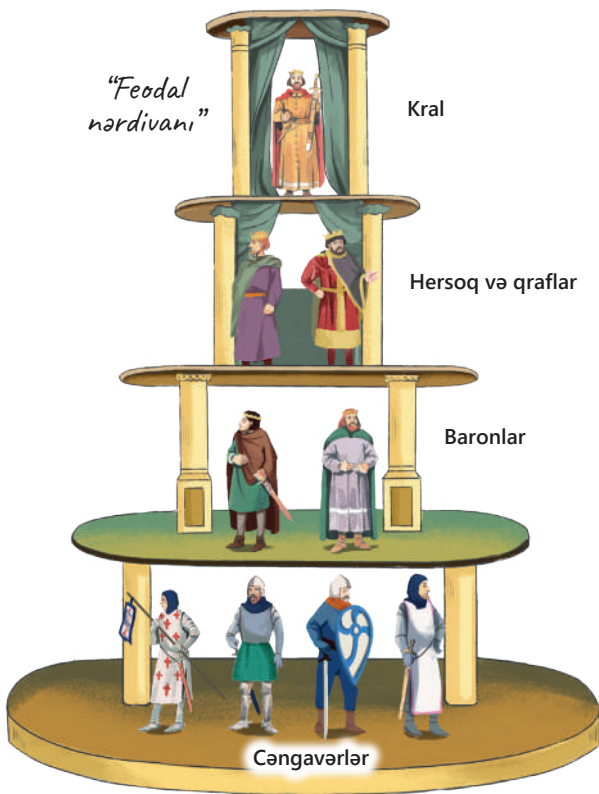

Şərq ilə Qərb feodalizminin oxşar və fərqli əlamətlərini müəyyən edin.

Şərq feodalizmi		Qərb feodalizmi	
fərq	oxşar	fərq	

Şəkillər (səh. 6-7) əsasında kəndlilərin həyat tərzi və məşğuliyyətlərini təsvir edib müzakirələr aparın.

Natural təsərrüfat ilə quldar təsərrüfatı arasında hansı fərqləri vardır?

Natural təsərrüfatın iqtisadi əlaqələrə təsirini müəyyən edin.

Bu "nərdivan"ın yuxarisında **kral**, ondan aşağıda **hersoq** və **qraflar**, sonra **baronlar**, sonuncu pilləsində isə **cəngavərlər** dayanırdı. Aşağı pillədə olan feodal torpaq sahəsi aldığı və ondan yuxarıda olan feodala sədaqət andı içir və onun **vassalına** çevrilirdi. Yuxarı pillədə dayanan feodal aşağı pillədə dayananın **senyoru** sayılırdı.

"Feodal nərdivanı"na görə vassal ancaq senyorundan əmr ala bilərdi. Buna görə də Avropada belə bir ifadə yaranmışdı: "*Vassalımın vassalı mənim vassalım deyil*".

"Feodal nərdivanı"nın əsas mahiyyəti nədir?

Get-gedə artan feodal dağınıqlığı ticarət əlaqələrinin daha da zəifləməsinə səbəb olurdu. Buna görə də ayrı-ayrı feodal mülkələrində yaşayan sənətkarların düzəldikləri məhsullar bazara çıxarılmırdı. Bu məhsullar orada yaşayan əhəlinin tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulurdu. Bu, **natural təsərrüfat** adlanırdı.

Feodalizmin ilk mərhələsində Avropa kəndliləri **azad** və **təhkimlilərə** bölünürdülər. Təhkimli kəndlinin feodalın yanından çıxıb getmək, hətta onun icazəsi olmadan evlənmək hüququ belə yox idi. Bəzi Avropa ölkələrində təhkimli kəndli hətta qul kimi alına və satıla bilərdi. Feodal münasibətləri inkişaf etdikcə azad kəndlilər də təhkimli halına salınırdılar.

Yepiskop Fulbertin vassal və senyorun qarşılıqlı öhdəlikləri haqqında Akvitaniya hersoquna məktubu

Senyoruna sədaqət andı içən vassal 6 qaydanı yadda saxlamalıdır:

- ✓ Senyoruna bədən xəsarəti yetirə biləcək hərəkət etməməlidir;
- ✓ Onun sirlərini verməməli və qalalarının təhlükəsizliyinə xələl gətirməməlidir;
- ✓ Məhkəmədə senyorunun hüquqlarına zərər vuran addım atmamalıdır;
- ✓ Onun malikanəsinə ziyan vurmamalıdır;
- ✓ Senyorunun asanlıqla nail ola biləcəyi şeylərə mane olmamalıdır;
- ✓ Mümkün olanı çətinə çevirməməlidir.

Ədalətin də tələb etdiyi kimi, ziyankar və etibarsız vassal feod almağa layiq deyil... Aldığı feoda layiq olmaq üçün vassal 6 öhdəlikdən başqa, həm də senyoruna məsləhətlər verməli, andına sadıq olmalıdır. Senyor da sədaqətli vassalına qayğı göstərməlidir.

Mənbədə verilən qaydaları müzakirə edib nəticə çıxarın.

Feodal kəndli münasibətləri

Feodalizm dövründə kəndlilərin əsas istismar vasitəsi **biyar*** idi. Kəndlilər bəzən həftənin 3 gününü biyara çıxmalı olurdular. Kəndlilərin istismarının digər forması torpaqdan istifadəyə görə alınan **məhsul vergisi** idi. Bu vergi bəzən məhsul töycüsü də adlandırılırdı. Kəndli becərdiyi məhsulun müəyyən bir hissəsini feodala və ya dövlətə ödəməli idi. Bu istismar forması uzun müddət davam etmişdir.

Feodalizmin dağılması ərəfəsində məhsul vergisi **pul vergisi** ilə əvəz olundu. Ticarət və sənətkarlığın inkişafı nəticəsində tədricən natural təsərrüfat aradan qalxdı, bazar üçün istehsal olunan məhsullar artdı. Buna görə də feodallar vergiləri məhsulla deyil, pulla almağa başladılar.

Feodalizm dövründə Şərq və Qərb kəndlilərinin ödədikləri vergilər o qədər də fərqlənmirdi. Onlar torpaq sahibləri ilə yanaşı, həm də dini idarələrə vergi verirdi.

* Biyar

ilin əvvəlcədən müəyyən edilmiş günlərində kəndlilərin öz iş heyvanları ilə torpaq sahibləri üçün havayı işləməsidir.

Kəndlilər biçində

Kəndlinin feodal qarşısında hansı öhdəlikləri var idi?

Feodalizmin inkişaf mərhələləri

Kəndlilərin ağır istismar edilməsinə baxmayaraq, feodalizmin yaranması bəşər tarixinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Quldarlıq quruluşundan fərqli olaraq, dünya xalqlarının çoxu bu tarixi mərhələni keçmişdir. Feodalizmə keçid müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə baş vermişdir.

Quldarlıq quruluşunun xüsusiyyətləri hansılardır?

Şərq ölkələrində bu quruluş daha tez yaranmış və Qərb ölkələrinə nisbətən daha gec dağılmışdır. Bəzi xalqlar (ərəblər, almanlar və monqollar) icma quruluşundan birbaşa feodalizmə keçmişdir. Bunun əsas səbəbi həmin xalqların qalibiyyətli müharibələr nəticəsində geniş ərazilərə malik dövlətlər qurması idi.

Feodalizm quruluşu (orta əsrlər) inkişaf səviyyəsinə görə 3 dövrə ayrılır:

1. **Erkən feodalizm dövrü** Şərqdə III–XI, Avropada isə V–XI yüzillikləri əhatə etmişdir.
2. **Inkişaf etmiş və ya klassik feodalizm dövrü** XI–XV yüzillikləri əhatə etmişdir.
3. **Son feodalizm dövrü** Avropada XVI–XVII yüzilliklərdə, Şərqdə isə XVI–XIX yüzilliklərdə mövcud olmuşdur. Bu mərhələdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı, satış üçün istehsal edilən malların artması, natural təsərrüfatın dağılması nəticəsində feodalizm kapitalizm ilə əvəz olunmağa başladı. Bu dövr Şərqdə XIX yüzilliyə qədər davam etmişdir.

XALQLARIN BÖYÜK KÖÇÜ. AVROPA HUN VƏ AĞ HUN DÖVLƏTLƏRİ

Köç, Hunlar, Attila, Katalaun, Eftalitlər

Böyük Hun dövləti dövründə türk xalqları daha geniş ərazilərdə yaşamağa başladı. Türklərin Asiyada yaşadıkları ərazilər, əsasən, sərt iqlimə malik çöllər idi.

Onların əsas məşğuliyyəti maldarlıq və ovçuluq idi. Türklər daim bir yerdən digər yerlərə köçməli olurdu.

Köçlərin səbəbi:

- *iqtisadi çətinliklər;*
- *siyasi və sosial hadisələr, tarix boyu əsarəti qəbul etməyən türklərin dövlətlərini qurması üçün yeni ərazilərə köç etməsi;*
- *əhali sıxlığı, əhəlinin sayının sürətlə artması;*
- *quraqlıq;*
- *otlaqların çatışmaması, türklərin otlaqları bol olan yeni yurd tapmaları üçün daha əlverişli ərazilərə köçü.*

IV–VII yüzillikləri əhatə edən bu köçlər “Xalqların böyük köçü” adlanır.

Xalqların böyük köçünə səbəb olan amillər nələrdir?

Xalqların böyük köçünün əhəmiyyəti nə oldu?

Hun adı ilə tanınan bu tayfalar qərbdəki məhsuldar torpaqlara doğru hərəkət edərək İdil (Volqa) çayını keçib geniş ərazilərə yayıldı. Onların təzyiqi altında alanlar, qotlar və digər xalqlar da Mərkəzi və Qərbi Avropaya köçməyə məcbur oldu.

Hunların bir qolu Ön Asiya istiqamətinə, digər qolu isə Mərkəzi Asiyanın cənubuna doğru hərəkət etdi.

Avropa Hun dövləti

Hunlar qərbə hərəkət edən zaman IV yüzilliyin 70-ci illərində Don və İdil çayları arasında alanlara məxsus əraziləri tutdular.

Sonra onlar Don çayını keçib Azovətrafı ərazini, Terek və Kubanı ələ keçirdilər. Sürətli yürüşlə Krıma tərəf hərəkət edən hunlar həmin ərazilərdə yaşayan qotlarla üzləşdilər. Qotları məğlub edən hunlar Balamir xanın rəhbərliyi altında Avropa Hun dövlətini yaratdılar.

Qərbə doğru irəliləyən hunlar indiki Macarıstan ərazisində məskunlaşdılar. Beləliklə, Cənub-Şərqi Avropanın İdil çayından Dunay çayına qədər ərazisi hunların nəzarətinə keçdi.

Avropa Hun dövlətinin qüdrəti Attilanın hakimiyyəti illərində daha da artdı. Dövlətin sərhədləri şərqdə İdil (Volqa) çayından qərbdə Reyn çayına, cənubda Balkan yarımadasından şimalda Baltik dənizi sahillərinə qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi.

Hun imperiyası Bizans və başqa Şərq ölkələri ilə aktiv ticarət edirdi. Lakin Bizans hər vasitə ilə hunları zəiflətməyə, hədiyyələr verməklə onlara tabe olan xalqları ayağa qaldırmağa çalışırdı.

Attila 434-cü ildə Bizans (Şərqi Roma) üzərinə yürüş etdi. Bağlanan müqavilə ilə ticarət əlaqələri tənzimləndi, Bizans illik xərac ödəməyə məcbur oldu.

Lakin Bizans bağlanmış müqavilənin şərtlərinə əməl etmək istəmirdi. Attila bunlara dözməyərək 447-ci ildə Konstantinopolun qala divarlarına qədər getdi. Qorxuya düşən Bizans imperatoru tez Attila ilə danışıqlara başladı və böyük məbləğdə illik bac verməyə razılaşdı.

Katalaun döyüşü

Bizansı bac verməyə məcbur edən Attila Qərbi Roma imperiyası üzərinə yürüşə başladı. O, Qalliyaya (indiki Fransaya) hərbi səfər təşkil etdi. Hunlar Burqundiyanı işğal edib Orlean şəhərinə çatdılar.

451-ci ildə Qərbi Roma ilə Attilanın orduları **Katalaun çölündə** qarşılaşdı. Roma ordusunda hunlar tərəfindən məğlub edilmiş qotlar, franklar və digər Avropa xalqlarından muzdlu tutulmuş çoxlu döyüşçü iştirak edirdi.

Bizans nə üçün hunları zəiflətmək istəyirdi?

Katalaun döyüşündə Roma ordusuna cavan, hərbi məharətli sərkərdə Aetsi başçılıq edirdi.

Aetsi uşaqlıqda hunlara əsir düşmüş və Attilanın uşaqlıq dostu olmuşdu. Hər ikisi at çapmaq və ox atmaqda mahir idi. Bu bacarığına görə Attila Aetsi ilə dostluq edirdi.

Aetsi əsirlikdən azad edildikdən sonra Roma ordusunun başçısı təyin edilmişdi. Onun hun dilini yaxşı bilməsi, hunların döyüş taktikası ilə yaxından tanışlığı və şəxsi hərbi bacarığı bu vəzifəyə təyin olunmasında mühüm rol oynamışdı.

Katalaun döyüşü

Attilanın qüdrətli hökmdar olduğunu təsdiq edən hansı faktları sadalaya bilərsiniz?

Qanlı döyüşdə hər iki tərəfdən minlərlə döyüşçü həlak oldu. Gecə Roma ordusu geri çəkildi. Attila Roma ordusundakı döyüşçülər arasında yayılmış xəstəliyin əsgərlərinə keçməindən ehtiyat edərək onları təqib etmədi və yeni səfərə hazırlaşdı.

Attila 452-ci ildə Romanın şəhər və kəndlərini ələ keçirərək xeyli qənimət əldə etdi. O, Romaya sığınmış qotları Katalaun döyüşündə düşmən tərəfində döyüşdülərinə görə cəzalandırdı. Hunlar Roma şəhərinə qədər irəlilədilər. Attila Roma papasının (**Qərbi Avropada xristianların dini başçısı**) xahişi ilə şəhəri tutmaq fikrindən daşındı. Beləliklə, hunlar Qərbi Roma üzərində üstünlük əldə etdilər.

Roma səfərindən qayıtdıqdan sonra sasanilər üzərinə yürüşə hazırlaşan Attila müəmmalı şəkildə öldü. Hun dövlətinə tabe edilmiş xalqlar baş qaldırdı. Qotlar hunlara qarşı üsyan etdilər. Attiladan sonra hakimiyyətə gələn varisləri dövlətin qüdrətini qoruyub saxlaya bilmədilər. Hunlar Qara dənizin şimalına doğru geri çəkildilər. 470-ci ildə Avropanı lərzəyə salan Avropa Hun dövləti süquta uğradı.

Avropa mənbələrində olan məlumata görə, Attila möhkəm iradəyə və dərin ağıla malik idi. O, adamları asanlıqla təsiri altına ala bilər, təbəçiliyində olanların xəyanətlərini bağışlamır, sərt cəzalandırırdı. Buna görə də orduda möhkəm nizam-intizam mövcud idi. Qaynaqların yazdığına görə, Attila orta boylu, enlikürək, qara saçlı, seyrək saqqallı idi. Onun ensiz gözlərinin iti baxışları adamı vahiməyə salırmış. Attila həm də alicənab və xeyirxah idi. Avropa əhalisi ona "Tanrı qırmançı Attila" adı vermişdi.

Ağ Hun dövləti

Böyük Hun dövlətinin dağılmasından sonra hunların bir qolu İdil çayından qərbə doğru hərəkət etdi. Hunların bir qismi isə Qərbi Türküstanə köçdü. Onlar IV yüzilliyin ikinci yarısında Ağ Hun dövlətinin əsasını qoydular.

Bu dövlət V yüzillikdə hakimiyyətdə olmuş **Eftal xanın** adı ilə həm də **Eftalitlər dövləti** kimi də tanınırdı. Ağ Hun dövlətinə Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan və Şimal-qərbi Hindistanın bir hissəsi daxil idi. Dövlətin sərhədləri Monqolustanın qərbindən Xəzər dənizinə qədər çatırdı. Ağ hunlar **Ağsuvar** xanın dövründə fəal xarici siyasət yürüdü və qonşu əraziləri ələ keçirirdilər. Onlar V yüzilliyin ortalarında sasanilərə qarşı qalibiyyətli müharibələr apararaq İran yaylasının şərq hissələrinə və Türküstanə hakim oldular. Ağ hunlar 484-cü ildə sasanilər üzərində növbəti qələbədən sonra Heratı təbə etdilər.

Ağ Hun imperiyasının ən qüdrətli dövrü **Mihiraqul** xanın adı ilə bağlıdır. O, VI yüzillikdə hakimiyyətdə olmuşdur. Onun dövründə hunlar yaxşı təlim görmüş nizami orduya sahib idi. Hunlar fasiləsiz yürüşlər edərək Hindistanın şimal-qərbinin işğalını başa çatdırdılar.

İmperiyanın ərazilərinin genişlənməsi ilə idarəetmədə də çətinliklər yarandı. Təbə edilən ərazilərdə etirazlar başlanmışdı. Bu, feodal əyanlarının müstəqillik meyillərini gücləndirdi. Belə bir vaxtda Göytürk dövləti Ağ hunlara qarşı hərbi müdaxiləyə başladı.

567-ci ildə birləşmiş Sasani-Göytürk qüvvələri Ağ Hun dövlətini süquta uğratdı. Onun torpaqları iki dövlət arasında bölüşdürüldü.

Sizcə, Ağ Hun dövlətinin ərazisinin genişlənməsi ilə niyə idarəetmədə çətinliklər yarandı?

Avropa Hun dövləti ilə Ağ Hun dövlətini müqayisə edin.

GÖYTÜRK VƏ UYĞUR XAQANLIQLARI

Aşina nəsli, Bumın, Çinlə mübarizə, Kür Şad, İltəris, yabqu

Göytürk dövlətinin yaranmasını zəruri edən nə idi?

* Yabqu

xaqandan sonra ikinci şəxsdir.

Bumın xaqanın heykəli

A siya Hun (Böyük Hun) dövlətinin dağılmasından sonra Altay dağlarının ətəklərində yerləşən hunların bir qismi burada dövlət yaradan avarlara (jujanlara) sığınmışdı. **Onlar dəmirçiliklə məşğul olur, avarlar üçün silah düzəldirdilər.** Avarların tərkibində olmasına baxmayaraq, hunlar digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışaraq çoxalırdılar. Bu tayfalar daha çox **göytürk** adı ilə xatırlanır. Onların başçısı isə **Aşina nəsindən** olan Bumın idi. Göytürklər avarların zülmünə qarşı mübarizə aparmış, onları məğlub edərək 552-ci ildə **I Göytürk xaqanlığının** əsasını qoymuşdular. Dövlətin paytaxtı **Ötükən** şəhəri idi. **Göytürklər türk adını ilk dəfə rəsmi dövlət adı olaraq qəbul etmişdilər.**

Türk dövlətlərinin əraziləri çox böyük olduğundan idarəçilik çətin idi. Buna görə də dövlətlər şərti olaraq iki hissəyə ayrılırdı. Əsas hissəyə xaqan, digər hissəyə isə xaqan nəsindən olan məşhur sərkərdələr başçılıq edirdi.

Bumın xaqandan sonra hakimiyyətə Muğan xaqan gəldi. Onun ağıllı, uzaqgörən tədbirləri nəticəsində Göytürk dövləti daha da qüdrətli oldu. O, ərazisini genişləndirmək siyasəti yürüdü. Muğan xaqan avarlara qarşı aparılan mübarizəni davam etdirmiş və onları qovmağa nail olmuşdu. Qonşu dövlətləri, xüsusilə Çini asılı hala salmışdı.

Muğan xaqanın hakimiyyəti dövründə **yabqu*** olan İstəmi xan dövlətin qərb vilayətlərini idarə edirdi. O, əvvəlcə xəzərləri tabe etdi və Bizans üzərinə yürüş etmək üçün sasanilərlə ittifaqa girməyə çalışdı. Ağ hunlar İstəmi xana mane oldu. Nəticədə bu ittifaq Ağ hunlara qarşı yönəldi. Sasanilərlə birlikdə Ağ Hun dövlətinə son qoyduqdan sonra keçmiş müttəfiqlər arasında narazılıq yarandı. Narazılığın səbəblərindən biri də Mərkəzi Asiyadan keçən ticarət yollarına nəzarət idi.

İstəmi xan sasanilərin ağ hunlara ödədikləri verginin indi göytürklərə verilməsini tələb etdi. Bu tələb onlar arasında müharibəyə səbəb oldu. Müharibə nəticəsində göytürklər üstünlük qazandı və **Soqdiya** vilayətinə sahib oldular.

Muğan və İstəminin vəfatından sonra Göytürk dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı.

Ziddiyyətin səbəbləri:

- *anaları çinli olan şahzadələrin Çinlə yaxınlaşma cəhdləri;*
- *türk inanclarına yad olan buddizmi yaymaq istəkləri.*

Nəticədə **VI yüzilliyin 80-ci illərində** dövlət iki hissəyə – Şərqi və Qərbi Göytürk dövlətlərinə parçalandı. Dövlətin parçalanması onun iqtisadi və hərbi qüdrətini zəiflətdi. Bu vəziyyətdən istifadə edən düşmən dövlətlər, xüsusilə Çin mövqeyini möhkəmlətməyə nail oldu. Çinlilər **VII yüzilliyin 30-cu illərində Şərqi Göytürk, 50-ci illərində isə Qərbi Göytürk dövlətini asılı hala saldılar.**

Cədvəli tamamlayın.

I Göytürk dövlətinin parçalanmasının səbəbləri	Parçalanmanın nəticələri

Göytürklər döyüşdə

İkinci Göytürk xaqanlığı

Əsarət altında qalmaqla barışmayan türklər tez-tez üsyanlar edir, azad olmağa çalışırdılar. Belə üsyanlardan biri 639-cu ildə türk sərkərdəsi Kür Şadın başçılığı ilə olmuşdur. Türklərin döyüş təcrübəsindən istifadə etmək üçün çinlilər onları öz ordularına daxil etmişdilər. Bu orduda xidmət edən 40 nəfər türk imperatoru devirmək üçün üsyan etdi. Çinin təslim olmaq tələbini qəbul etməyən üsyançılar sona qədər döyüşüb həlak olmağı üstün tutdular.

VII yüzilliyin 80-ci illərində azadlıq mübarizəsinə başçılıq edən Qutluq xan qalib gəldi. Beləliklə, 682-ci ildə Çinin əsarətinə son qoyuldu, müstəqillik bərpa edildi və **II Göytürk dövləti yaradıldı**. Qutluq xan İltəris xaqan adı ilə dövlətin ilk hökmdarı oldu. Ötükən şəhəri isə yenidən paytaxt seçildi.

İltəris xaqan çinli qızla deyil, türk qızı ilə evləndi. Bununla da çinlilərin türk idarəçiliyinə müdaxiləsinin qarşısı alındı.

Göytürklərin müstəqilliyinin bərpa edilməsində və möhkəmlənməsində **Tonyukukun** da böyük xidmətləri olmuşdur. Cəsur sərkərdə və alim olan Tonyukuk İltərisin yaxın köməkçisi təyin edildi. O, ordunun və diplomatik işlərin təşkilində səlahiyyətli şəxs oldu.

İltəris xaqanın vəfatından sonra oğlanları Kül tigin və Bilgə azyaşlı olduğundan hakimiyyətə qardaşı **Qapağan** xaqan gəldi. Onlar Qapağan xaqanla birlikdə dövlətin qorunub saxlanılmasında yaxından iş-

tirak edib idarəçilik təcrübəsi qazandılar. Bu amil əmilərindən sonra hakimiyyətə gəlməkdə onlara kömək etdi.

VIII yüzilliyin əvvəllərində **Bilgə** xaqanlıq taxtına oturdu. Onun hakimiyyət illəri II Göytürk dövlətinin ən qüdrətli dövrü hesab edilir.

Dövlətin möhkəmləndirilməsində Bilgə xaqanın yaxın köməkçiləri: qardaşı Kül tiginin və məsləhətçi Tonyukukun böyük rolu olmuşdur.

Göytürk dövlətinin inkişaf etmə səbəblərini araşdırın.

Qərb tarixçilərinin "Türklərin Bismarkı" adlandırdığı Tonyukuk böyük sərkərdə və uzaqqörən şəxsiyyət idi. O, Göytürk dövlətində ordunu və idarə sistemini nizamlamışdı.

Bilgə xaqanın zamanında onun tövsiyə və nəsihətləri dövlətin möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır. Bilgə xaqan çinlilər kimi böyük şəhərlərin ətrafına hasarlar çəkdirmək istəyəndə Tonyukuk buna imkan verməmiş və demişdi: "Bizim ən böyük üstünlüyümüz köçəriliyimizdə, sərbəst hərəkətimizdədir. Çünki hər fürsətdə hücum etməyə və uğursuz vəziyyətlərdə düşmənin təqibindən asanlıqla yayınmağımıza imkan verir".

Tonyukukun dövlətin siyasi həyatındakı rolu barədə müzakirə aparın.

Türk obası

Göytürklərə aid qaya üzərində
oyulmuş şəkil

Onun dövründə Mərkəzi Asiyada olan digər türk tayfaları da Göytürk dövlətinə tabe edildi. Bilgə xaqan göytürklərə qarşı düşmənçilik siyasəti yeridən Çin üzərinə uğurlu yürüşlər etdi.

Əvvəlcə Tonyukuk və Kül tiginin, sonra isə Bilgə xaqanın ölümü VIII yüzilliyin 30-cu illərində II Göytürk dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu.

Şahzadələr arasında hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizələr vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Yaranmış şəraitdən istifadə edən uyğurlar **744-cü ildə** hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Bilgə xaqanın hakimiyyəti dövründə dövlətin inkişaf səbəblərini araşdırın.

Orxon çayı

Kül Tigin

Uyğur xaqanlığı

Uyğurlar Mərkəzi Asiyada yaşayan türk tayfalarından idi. Onlar haqqında ilk məlumatlar II yüzilliyə aiddir. Bir müddət göytürklərdən asılı olan uyğurlar onların zəifləməsindən istifadə edərək öz dövlətlərini qurdular.

Paytaxtı **Ordu** şəhəri olan **Uyğur** dövlətinin qurucusu **Qutluq Bilgə Kül** xaqan idi. Onun vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu Moyon Çur xaqan gəldi. Moyon Çurun hakimiyyətə gəlişi narazılıqla qarşılandı. Çünki türk törəsinə görə, hakimiyyətə xaqanın qardaşı gəlməli idi. Buna baxmayaraq, o, hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi.

751-ci ildə Talas vadisində ərəblərlə çinlilər arasında baş verən döyüşdə çinlilər məğlub olub Mərkəzi Asiyadan geri çəkilməli oldular. Lakin həmin torpaqlara ərəblər deyil, Moyon Çurun başçılığı ilə uyğurlar sahib oldu.

Talas məğlubiyyəti uyğurlara Çinin daxili işlərinə müdaxilə etməyə də şərait yaratdı. Belə ki anası türk olan Çin sərkərdəsi imperatoru devirib hakimiyyətə sahib oldu. İmperator hakimiyyətini bərpa et-

mək üçün uyğurlardan kömək istədi. Moyon Çur Çinə yürüş edib imperatorun hakimiyyətini bərpa etdi. Çinlilər isə əvəzində uyğurlara ipəklə xərac ödəməli oldular.

Moyon Çur xaqandan sonra hakimiyyətə Bögü xaqan keçdi. Onun dövründə uyğurlar Çin üzərində nüfuzlarını daha da artırdılar. Çinin ticarət əlaqələri nəzarətə götürüldü.

Tibetlilərin Çinə hücumu zamanı isə onların qarşısına uyğurlar çıxdı. Tibetlilərin Çini ələ keçirməsi uyğurların buradakı üstünlüyünə, o cümlədən gəlirlərinə zərbə vura bilərdi. Buna görə də Bögü xaqan onları məğlub edib Çindən qovdu.

Bögü xaqanın dövründə hökmdar və onun ətrafı **maniçiliyi*** qəbul etdi. Maniçilik, əsasən, müharibə etməməyi təbliğ edirdi. Bu da uyğur türklərinin döyüş ruhunu aşağı saldığı üçün əhali arasında qəbul olunmurdu. Nəticədə Uyğur dövlətində dini pərakəndəlik baş verdi.

IX yüzilliyin əvvəllərində xaqanların sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi, dini pərakəndəlik Uyğur dövlətini zəiflətdi. Təbə edilmiş tayfalar, o cümlədən **qırğızlar** yaranmış şəraitdən istifadə edərək **IX yüzilliyin 40-cı illərində** Uyğur dövlətinin varlığına son qoydular.

Uyğurlar yüksək şəhər mədəniyyətinə malik xalq olmuşdur. Onlar yeni şəhərlər salır, dağılmış şəhərləri isə bərpa edirdilər. Uyğur dövlətinin İpək yolu üzərində yerləşməsi şəhərlərin inkişafına, ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdı.

Avropalılardan əvvəl **kağız** istehsal edən uyğurlar **mətbəə** yaratmışdılar. Maniçiliyin yayılması üçün lazım olan kitablar mətbəədə çap olunurdu.

Uyğurlar kitab çapını çinlilərdən öyrənmişdilər. Ərəblər isə bunu uyğurlardan mənimsəmiş və Avropaya yaymışdılar.

Talas döyüşünün uyğurlar üçün hansı əhəmiyyəti olmuşdur?

* Maniçilik

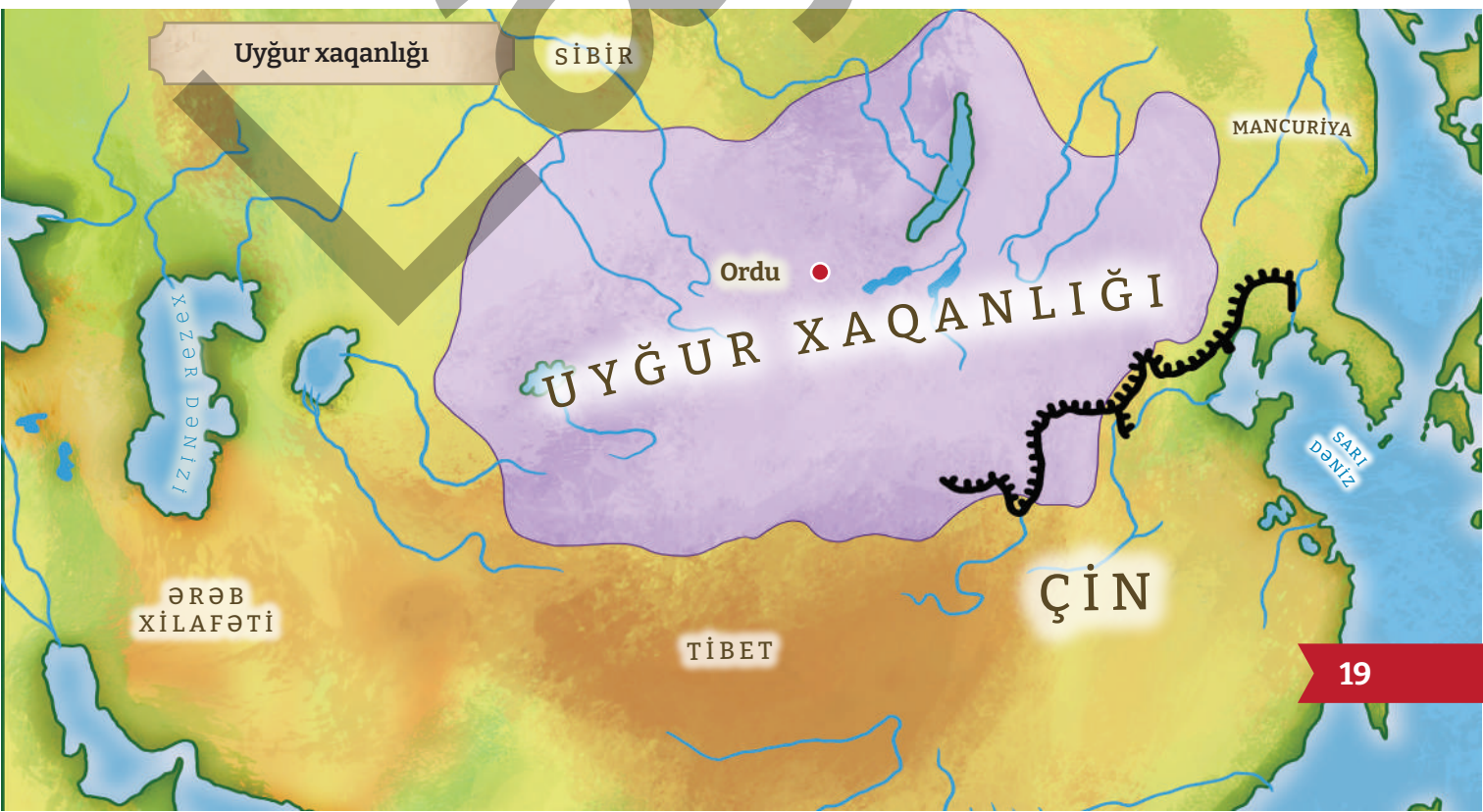
əsası Mani tərəfindən qoyulmuş dini təlimdir.

Göytürk və Uyğur dövlətlərinin zəifləməsi və süqutunun səbəblərini müqayisə edin.

Uyğur mədəniyyətinin dünya sivilizasiyasının tərkib hissəsi olmasını əsaslandırın.

4

AVAR, XƏZƏR VƏ BULQAR DÖVLƏTLƏRİ

Bayan xaqan, Konstantinopolun mühasirəsi, franklarla mübarizə, Xəzər asayışı, Qurd xan

Bayan xaqan

Şərqi Hun dövlətinin süqutundan sonra 394-cü ildə türk tayfaları **Ay xaqanın** başçılığı altında Şərqi Türküstanda **Asiya Avar dövlətini** qurdu. Avar xaqanlarının monqol əyanlarını da dövlət işlərinə cəlb etməsi onların türklər arasında nüfuzlarını azaltdı. Nəticədə hakimiyyət 552-ci ildə göytürklərin əlinə keçdi. Göytürklərlə mübarizədə məğlub olan avarlar qərbə doğru köçməyə məcbur oldular.

Avarlar sabirlər və digər qohum türk xalqları ilə birləşdi. Onlar Qafqazın xeyli hissəsini, həmçinin Qara dənizin şimal sahillərini tutdular. **VI əsrin ikinci yarısında Bayan xaqanın başçılığı altında Avropa Avar dövləti qurdular.** Bizansın şərq və şimal torpaqlarına hücum edən avarlar Dunay ətrafına yerləşdirilmiş slavyanları özlərinə tabe etdilər. Mərkəzi Avropada xeyli ərazilər ələ keçirildi. Daha sonra Elba çayı sahilindəki döyüşdə frankları darmadağın edən avarlar onların kralını əsir tutdular.

Avarların uğurlarının səbəbləri nə idi?

Avar süvarisi

Növbəti hədəf Bizans idi. Avarlar Konstantinopolu mühasirəyə alsalar da, şəhəri tuta bilmədilər.

Bu, türklər tərəfindən Konstantinopolun ələ keçirilməsi məqsədilə edilən ilk mühasirə hesab edilir.

Avarların Konstantinopolu tuta bilməməsi nəticəsində bəzi türk xalqları xaqanlıqdan ayrıldı.

Avarlar nə üçün Konstantinopolu tuta bilmədilər?

- A) Süvari ordusu yox idi.
- B) Qala divarları həddən artıq hündür idi.
- C) Hərbi gəmiləri yox idi.
- D) Avarlar arasında birlik yox idi.

✓ Seçdiyiniz cavabı izah edin.

Konstantinopolun ələ keçirilə bilməməsinin Avar dövlətinə hansı təsiri oldu?

Avarların Konstantinopola hücumu

Avarların Konstantinopolu mühasirəyə alması

788-ci ildə Avar xaqanlığının ordusu İtaliyanın şimalını tutdu. Bu hadisə Frank krallığı ilə avarlar arasında müharibəyə səbəb oldu.

Slavyanlar bu müharibədə frankların tərəfinə keçdilər. Nəticədə Mərkəzi Avropanın xeyli hissəsi Avar xaqanlığının tərkibindən çıxdı. Bu ərazilərə alman tayfalarının köçürülməsi başlandı. Onların avarlar arasında xristianlığı yaymaları nəticəsində avarlar get-gedə almanlaşmağa başladılar.

IX yüzilliyin əvvəllərində Frank imperatoru Böyük Karl Avar dövlətinin paytaxtını tutdu. Bundan sonra avarlar yalnız indiki Macarıstanın şərqində, Rumıniyanın və Bolqarıstanın şimalındakı əraziləri əllərində saxlaya bildilər. Buradakı avarlar Asiyadan köçüb gəlmiş tayfalarla birlikdə Macarıstan krallığını qurdular.

Avar xaqanlığı indiki slavyan, alman, macar və rumınların mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

Avropalı tarixçilərin yazdığına görə, "Meşələrdə həyat sürməyə öyrəşmiş slavyanlar avarlardan dövlət qurmağı və döyüşməyi öyrəndilər".

Avropada yeni bir türk dövlətinin yaranmasının əhəmiyyətini izah edin.

"Avarların boyları o qədər uca idi ki, ən hündür ağaclar onların dizlərinə çatırdı. Avar döyüşçüsü çəkməsinə yapışan palçığı təmizlədikdə təpə yaranırdı". İndi də çex, slovak və polyak dillərində avar sözü "nəhəng", "qüdrətli" mənasında işlənir.

Qərb slavyanlarının rəvayətlərindən

Slavyanların avarlarla bağlı bu təsəvvürləri nədən irəli gəlirdi?

Avarların Avropa xalqlarının mədəni həyatındakı rolunu araşdırın.

Avar döyüşçüsü

Xəzər dövləti

Xəzər dövləti Qərbi Göytürk dövlətinin varisi idi. Bu dövlətin qurulmasında xəzər, barsil, sabir və digər türk tayfaları iştirak etmişdir. Bu tayfalar hələ "Xalqların böyük köçü"ndən əvvəl Qafqazda və ona qonşu ərazilərdə yaşayırdı.

Qədim türk adətinə görə, xaqan olacaq adamın boynuna bir neçə yerdən kəmənd atıldıqdan sonra onu sıxmağa başlayır və neçə il hökmranlıq edə biləcəyini soruşurdular. Əgər xaqan bu mərasim zamanı söylədiyi vaxtdan çox hakimiyyətdə qalmaq fikrinə düşərdisə, onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırırdılar.

Türk xalqlarının bu adətinə münasibət bildirin.

Xəzər dövlətini Göytürk xaqanlarının nəslindən olan hökmdarlar idarə edirdi. **Dövlətdə ikinci nüfuzlu şəxs xaqanbəyi hesab olunurdu.** O, xaqan qarşısında sədaqət andı içib vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamamış odun üstündən keçməli idi.

Xəzər dövlətinin paytaxtları **Bələncər, Səməndər**, daha sonra isə **İdil** şəhərləri olmuşdur. Xaqanlığın dövlət dili türk-xəzər dili idi.

Xəzərlər qalıqları dövrümüzə qədər gəlib çatmış böyük şəhərlər salmışdılar. Şəhərlərin əsas əhalisini mərkəzdə yaşayan türklər təşkil edirdi. Hər bir şəhərdə üzvləri müsəlman, xristian, yəhudi və tanrıçılığı təmsil edənlərdən ibarət dövlət məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi.

Dövlətin iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq təşkil edirdi. Xəzərlər ticarətdən əldə etdikləri gəlir, ərazilərindən keçən karvan yollarından alınan gömrük, habelə tabe edilmiş xalqların ödədikləri vergilər hesabına güclü ordu qurmuşdular.

Xəzərlər sasanilərin Azərbaycanda, eləcə də Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə imkan vermədilər. Xəzər xaqanlığı Şərqi Avropa tarixində böyük rol oynadı. **Bu dövlət ərəblərin şimala doğru hücumlarının qarşısını almışdır.**

"Xəzər asayışı" dövrü nə deməkdir?

VIII–IX yüzilliklər Şərqi Avropa tarixində "Xəzər asayışı" dövrü adlanır. Bu dövrdə sıx meşələrdə yaşayan slavyan qəbilələri

XƏZƏR DÖVLƏTİ

- Xəzər dövləti
- asılı ərazilər

XƏZƏR DÖVLƏTİ

İdil

Səməndər

QARA DƏNİZ

Xəzər dənizi

Xəzər döyüşçüləri

Xəzər xaqanının icazəsi ilə Desna və Dnepr çayları arasındakı ərazilərə yerləşdilər. Cənubda ərəb orduları ilə uzun sürən müharibələr aparan xəzərlər şimala doğru çəkildilər. Buradakı meşələrdə yaşayan şərq slavyan tayfaları xəzərlərə tabe olaraq vergi ödəməyə razılıq verdilər.

Ərəblərlə aparılan uzun sürən müharibələr, qonşu türk xalqı olan peçeneqlərin hücumları, habelə dövlətin ərazisində müxtəlif dinlərin yayılması Xəzər xaqanlığının zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Bundan istifadə edən Kiyev knyazlığı peçeneqlərlə ittifaqda X yüzilliyin 60-cı illərində xaqanlığa hücum etdi. Şəhərlər talandı, çoxlu qənimətlər ələ keçirildi. Nəticədə Xəzər xaqanlığı süqut etdi.

Xəzərlərin adı XII yüzilliyə qədər bəzi mənbələrdə çəkilsə də, onlar artıq öz əvvəlki qüdrətlərini itirmişdi.

Xəzərləri Şərqi Avropanın və Cənubi Qafqazın müdafiəçiləri adlandırmaq olarmı?

Kiyev knyazının Xəzərin paytaxtı İdil şəhərinə hücum etməsi

198-ci ildə xəzərlərin və barsillərin birləşmiş qüvvələri Çola (Dərbənd) qapılarını, sonra isə Kür çayını keçib onun sol sahillərinə yayıldılar.

Qərbdə Ərdahan, şərqdə Gəncə, şimalda Tiflis, cənubda İrəvan ilə əhatəli yerlərdə qarapapaq adı ilə tanınan barsillər II–III yüzilliklərdəki böyük yürüşlər nəticəsində buralara yerləşmiş və buraya öz adlarını – Borçalı adını vermişlər.

Böyük Bulqar dövləti

Bulqarların yayıldığı əraziləri xəritədə göstərin.

Bulqarların həyatında baş vermiş hadisələrin xronoloji çərçivəsini müəyyən edin.

Bulqar süvarisi

Bulqarlar erkən orta əsrlərdə çox geniş ərazilərdə – Volqaboyunda, Qafqazda, Ön Asiyada və Şərqi Avropada məskunlaşmışdılar. Attilanın ölümündən sonra hunların bir hissəsi Azov və Xəzər dənizləri arasında daha əvvəllər yaşayan bulqarlarla qarışdı.

Bulqarlar bir müddət Avar xaqanlığının tərkibində qaldılar. Onlar 630-cu ildə Qurd xanın başçılığı altında Böyük Bulqar dövlətini qurdular. Az sonra bu dövlətin qonşuluğunda Xəzər dövləti yarandı. Qurd xanın ölümündən sonra Azov dənizi ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazilərdə yaşamağa davam edən bulqarlar Xəzər xaqanlığına tabe oldular. Onlara “qara bulqarlar” deyilirdi.

Bulqarların bir hissəsi Qurd xanın oğlu Qotraq xanın başçılığı altında şimala doğru gedərək Volqa, Don, Kama sahillərində məskən saldı. Onun tərkibində 7 türk eli birləşdiyindən Volqa çayı və onun ətrafına “Yeddi el” də deyilirdi. Bu dövlətin əhalisi “ağ bulqarlar” adlanırdı.

Qurd xanın digər oğlu Asparux (“Esperi” qədim türk dilində “şahin” deməkdir) xan isə ona tabe olan bulqarlarla Dunay sahillərinə doğru hərəkət etdi.

İdil (Volqa) Bulqar dövləti

Qotraq xan Orta Volqaboyunda yaşayan qohum tayfalarla birlikdə müstəqil türk dövlətinin əsasını qoydu. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Bulqar, sonra isə Bilər (Bilyar) şəhərləri oldu. **922-ci ildə Qotraq xanın varisi İslam dinini qəbul etdi.**

Güclü ordu quran bulqarlar dəfələrlə ölkələrinə soxulmuş slavyanların hücumlarını qətiyyətlə dəf etmiş, onları geri oturtmuşdular.

Qotraq xan İdil (Volqa) çayı sahilində

Dunay Bulqar dövləti

679-cu ildə Dunay sahillərinə gələn Asparux xan Bizans ordusunu darmadağın etdi. Bölgədə məskunlaşmış slavyan tayfaları Asparux xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Bizans imperatorları bulqarlara xərac verməyə məcbur oldu.

IX yüzilliyin əvvəllərində Konstantinopol ikinci dəfə türklər tərəfindən mühasirəyə alındı. Bizans casusu Bulqar xanını zəhərlədiyi üçün bu mühasirə uğursuzluqla nəticələndi.

Sonradan xristianlıq Dunay Bulqarıstanının rəsmi dövlət dini elan edildi. Lakin türk-bulqar əyanları buna qarşı çıxaraq tanrıçılıq dinini qorumağa çalışırdılar.

Sonralar Dunay Bulqarıstanında olmuş xristian rahiblər bulqar türkləri içərisində hələ də tanrıçılıq dininin və Boz Qurd inancının qalmasını xüsusi qeyd edirdilər.

Xristianlığın qəbul edilməsindən sonra bulqarlar slavyanlara qarşıaraq türk kimliklərini itirdilər. Hazırkı Bolqarıstan bu xalqın adını daşıyır.

Asparux xan Dunay çayı sahilində

Bulqarların Konstantinopolu ələ keçirə bilməməsinin səbəbi nə idi?

Bulqarların qurduğu dövlətlərin süqut etmə səbəblərini nədə görürsünüz?

SASANI DÖVLƏTİ. QAFQAZ

Ərdəşir, Zərdüştilik, Manilik, Məzdək,
I Xosrov

Sasanilərin gerbi

Baş kahinin Qazaka
şəhərində oturmasının
səbəbini izah edin.

Parfiya dövləti III yüzilliyin əvvəllərində daxili çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində zəifləmişdi. Əyalətlərin hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Belə bir şəraitdə Sasan nəslindən olan Ərdəşir Parfiyanın varlığına son qoydu, özünü "şahənşah", yəni "şahlar şahı" elan edərək **Sasani dövlətini yaratdı**. Bu dövlətin paytaxtı Ktesifon idi.

Sasani dövlətində hakimiyyətin başında **şahənşah** dururdu. Ondan sonra ikinci nüfuzlu şəxs **baş kahin (maqlar maqı)** idi. Bu şəxs Azərbaycanın cənubunda yerləşən **Qazaka şəhərində** otururdu. Sasani hökmdarları hakimiyyətlərinin möhkəmlənməsində böyük rol oynayan atəşpərəst kahinlərinə geniş torpaq sahələri ayırır, onları çoxlu hədiyyələrlə mükafatlandırırdılar.

Selevkilər və Parfiya dövründə özünüidarə hüququna malik olan şəhərlər sasanilərin hakimiyyətə gəlişindən sonra müstəqilliklərini itirməyə başladı. Feodal münasibətlərinin inkişafı nəticəsində azad kənd icmalarının torpaq sahələri azaldı.

Ərdəşir hakimiyyətə gəldikdən az sonra Azərbaycanın cənubunu (Atropatena) ələ keçirib, Roma ilə müharibələrə başladı. Mesopotamiya və Qafqazda sasanilərlə Roma arasında illərlə davam etmiş müharibələr başladı.

Romalıları məğlubiyyətə uğradan Sasani şahı I Şapur geniş ərazilər ələ keçirdi. Sasanilərin sərhədləri Suriyadan Hind çayına, Böyük Qafqaz dağlarından Ərəbistan yarımadasına qədər böyüdü.

Sasani dövləti

Sasanilərle Roma arasındakı müharibələrdən ən çox hansı ərazilər zərər çəkirdi?

Sasanilərin şərq istiqamətindəki təcavüzkar yürüşlərini ağ hunlar dayandırdı. Onlar 457-ci ildə Mərkəzi Asiyanın bir hissəsini sasanilərin əlindən aldılar. **Hələdici döyüş 484-cü ildə baş verdi.** Sasani ordusunu darmadağın edən türklər şahın ailəsini, xəzinəsini və xeyli əsir ələ keçirdilər. Sasani şahı Firuz döyüşdə öldürüldü.

VI yüzilliyin 60-cı illərinə qədər sasanilər ağ hunlara vergi verməyə məcbur oldular.

Sasanilərle romalılar arasında döyüş

Sasani dövləti və Qafqaz

Sasanilər və Roma Qafqaz uğrunda mübarizə aparırdı. Hər ikisi bölgədə möhkəmlənmək məqsədilə öz dövlət dinlərini yaymağa çalışırdı. Qafqazın cənubunda hakimiyyətdə qalan Parfiya arşakiləri Romanın dövlət dinini – xristianlığı qəbul etdilər. Sasanilərin Qafqaz əhalisinə zərdüşť dinini qəbul etdirmək cəhdi isə uğursuzluqla nəticələndi.

Qafqazda yerli əhalinin çoxu tanrıçılıq dininə inanan türklər idi. Bu da sasanilərin burada möhkəmlənməsinin qarşısını aldı.

Türklər tərəfindən məğlub edilən sasanilər onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün:

Sasani qoşununun oxçuları

Bizanslılarla sasanilərin ittifaqı ikincilərə nə qazandırdı?

- Xəzər dənizi sahillərində istehkamlar və qalalar tikdilər;
- bu ərazilərə soydaşlarını köçürdülər;
- hətta qatı düşmənləri olan Bizans imperatorluğu ilə ittifaq bağladılar.

VII yüzilliyin əvvəllərində Bizansa qarşı müharibədə sasanilər xeyli uğur qazandılar.

Lakin türklərin Bizans tərəfindən savaşa girməsi müharibənin gedişini tamamilə dəyişdi. Sasanilər ağır məğlubiyyətə uğradı. Bizansla sülh bağladıqdan sonra sasanilər türkləri Qafqazdan çıxarmaq istədi. Lakin onlar 630-cu ildə Göyçə gölü sahillərində türklər tərəfindən darmadağın edildi.

"Cənubi Qafqazın işğalçılardan qorunmasında türk tayfalarının rolu" mövzusunda müzakirə aparın.

Mani və Məzdək hərəkətləri

Məzdək

III yüzilliyin 40-cı illərində bir çox dinləri özündə birləşdirən maniçilik təlimi yarandı. Təlimin qurucusunun adı bəlli olmasa da, o özünü **Mani ("ışıq")** adlandırırdı. Onun ata və anası Parfiya Arşakiləri nəslindən idi. Mani dünya malına uymamağa, heç kimi və heç nəyi incitməməyə çağırırdı. O bu davranışın insanı işığa, nura qovuşduracağına inanırdı.

Sasanilərin ərazisində meydana gəlsə də, bu təlim daha çox Mərkəzi Asiya türkləri arasında yayılmış, Uyğur xaqanlığının rəsmi dövlət dininə çevrilmişdi. Sasani şahı zərdüştilikdən başqa, digər dinlərə dözümsüzlük göstərdiyi üçün Manini edam etdirdi.

Mani təliminin mənfi və müsbət cəhətlərini deyin.

Maninin davamçısı hesab edilən Məzdək də Xeyirlə Şərin daim mübarizə apardığına inanırdı. O, insanlar arasındakı bərabərsizliyə qarşı çıxır, dünya malının hamı arasında bərabər bölünməsinə istəyirdi.

Mani və Məzdək təlimləri arasında hansı oxşarlıqlar vardır?

V yüzilliyin 80-ci illərində fəaliyyətə başlayan Məzdəkin tərəfdarları iri feodalların mülklərini dağıdır, onların xəzinələrindəki var-dövləti kasıblar arasında paylayırdılar. Sasani hökmdarı iri feodallara qarşı mübarizədə Məzdəkdən istifadə etdi.

I Xosrov

Lakin bu hərəkətin tədricən özünə qarşı çevriləcəyindən qorxaraq VI yüzilliyin 20-ci illərində məzdəkilərə divan tutdu.

Məzdəkilər hərəkəti yatırılsa da, hakimiyyətə gələn I Xosrov vergi siyasətində kəndlilərin xeyrinə bəzi güzəştlər etməyə məcbur oldu.

Məzdək üsyanı

Sasani dövlətinin süqutu

VII yüzilliyin əvvəllərində türklər və Bizansla aparılan müharibələr Sasani dövlətini tamamilə zəiflətməmişdi. Belə bir vaxtda onun cənub sərhədlərində güclü Ərəb xilafəti yarandı. Bu dövlətin qurucusu olan **Məhəmməd peyğəmbər Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizə İslam dinini qəbul etməyi təklif etmişdi.**

Ərəbistan yarımadasında möhkəmlənən müsəlmanların sasani-lərlə ilk toqquşmaları Mesopotamiya ərazisində baş vermişdir. Sonralar da Sasaniilər ardıcıl olaraq ağır məğlubiyyətlərə uğradılar. Nəticədə Sasani dövləti 651-ci ildə süqut etdi.

Sasani dövlətinin süqut etməsinin səbəblərini müəyyən edin.

Ktesifondakı Sasani sarayının qalıqları

Qafqaz VII–XI yüzilliklərdə

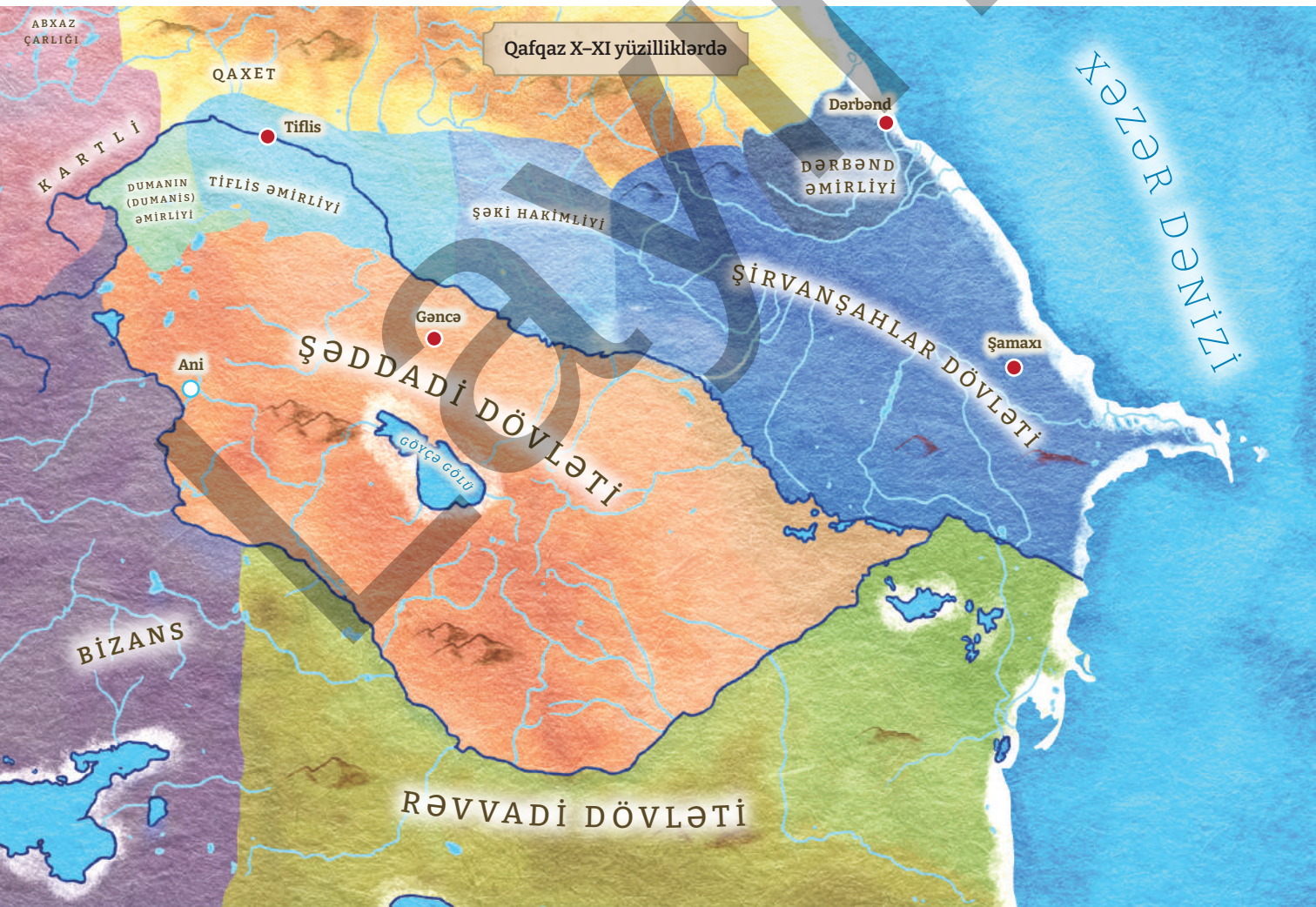
Xalqların böyük köçü nəticəsində istər Şimali, istərsə də Cənubi Qafqazda türklərin siyasi nüfuzları və sayları daha da artdı.

Şimali Qafqaz Göytürk xaqanlığının süqutundan sonra Xəzər xaqanlığının tərkibində olmuşdur.

Türklər bölgədə möhkəmlənmək istəyən sasanilər, daha sonra isə ərəblərlə uzun müddət mübarizə aparmışdır. Ərəblərin Qafqaza gəlişi bölgədə İslamın yayılmasına səbəb oldu.

Bu dövrdə Xəzər xaqanlığı Qafqazda möhkəmlənmək istəyən ərəblərə qarşı mübarizə aparırdı. Cənubdan ərəb, şimaldan slavyan yürüşləri, Qara dəniz sahillərində isə Bizansla aparılan müharibələr xaqanlığı zəiflətdi və o, süqut etdi.

Ərəb xilafətinin zəiflədiyi dövrdə Cənubi Qafqazda bir çox müstəqil müsəlman dövlətləri: Dərbənd, Tiflis və Dumanın (Dumanis) əmirlikləri, Şirvanşahlar, Saci, Salari, Şəddadi dövlətləri yarandı.

Qafqazda ərəblərin hakimiyyətinin zəifləməsindən Abxaziya və Kartli hakimləri də istifadə etdi. Burada yəhudi mənşəli Baqratlı sülaləsinin hakimiyyəti başlandı.

Azərbaycandakı feodal pərakəndəliyindən istifadə edən abxaz-Kartli (gürcü) hakimləri cənub-şərqə doğru hücumlarını artırdılar. Onlar Bizansın yardımı ilə Cənubi Qafqazın mərkəzi hissəsini ələ keçirməyə çalışırdılar. Abxaz-Kartli hökmdarı III Baqrat Qaxeti ələ keçirdi. Baqratlı sülaləsinin digər qolu isə Van ətrafında möhkəmlənməyə çalışırdı.

X yüzillikdə Saci və Salari dövlətləri baqratlıların Cənubi Qafqazı tamamilə ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısını aldı.

XI yüzilliyin ortalarında Baqratlı sülaləsi hakimlərinin Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətinin qarşısı Oğuz-Səlcuq türklərinin bölgəyə axınları nəticəsində alındı.

III Baqrat

T Baqratlı sülaləsinin işğalçı planlarının puça çıxmasının səbəblərini izah edin.

S Sizcə, nəyə görə Sasani dövlətində və Cənubi Qafqazda feodal münasibətləri oxşar şəkildə yaranmış və inkişaf etmişdir?

T Suallar əsasında cümlələri tamamlayın.

1. Parfiya dövləti **nə zaman?** və **nə üçün?** zəifləmişdi?
2. 457-ci ildə **nə baş verdi?**
3. 484-cü ildə həlledici döyüş **kimlər arasında** baş verdi?
4. Roma və sasanilər **nə üçün?** və **hansı?** dini yaymağa çalışırdı?
5. Xəzər xaqanlığını **nə?** zəiflətdi?

T Mətn əsasında cümlələri tamamlayın.

1. Sasanilər _____ dininin tərəfdarları idi.
2. Məzdəkilər hərəkatı nəticəsində I Xosrov _____ .
3. Sasanilərin sərhədi _____ idi.
4. Cənubi Qafqazı X yüzillikdə _____ ələ keçirməyə çalışırdı. Bunun qarşısı _____ tərəfindən alındı?

6

ƏRƏB XİLAFƏTİ

Ərəb xilafəti, İslam dini, Məhəmməd peyğəmbər, "Quran"

Ərəblər içərisində müxtəlif dinlərin yayılmasının səbəbi nə idi?

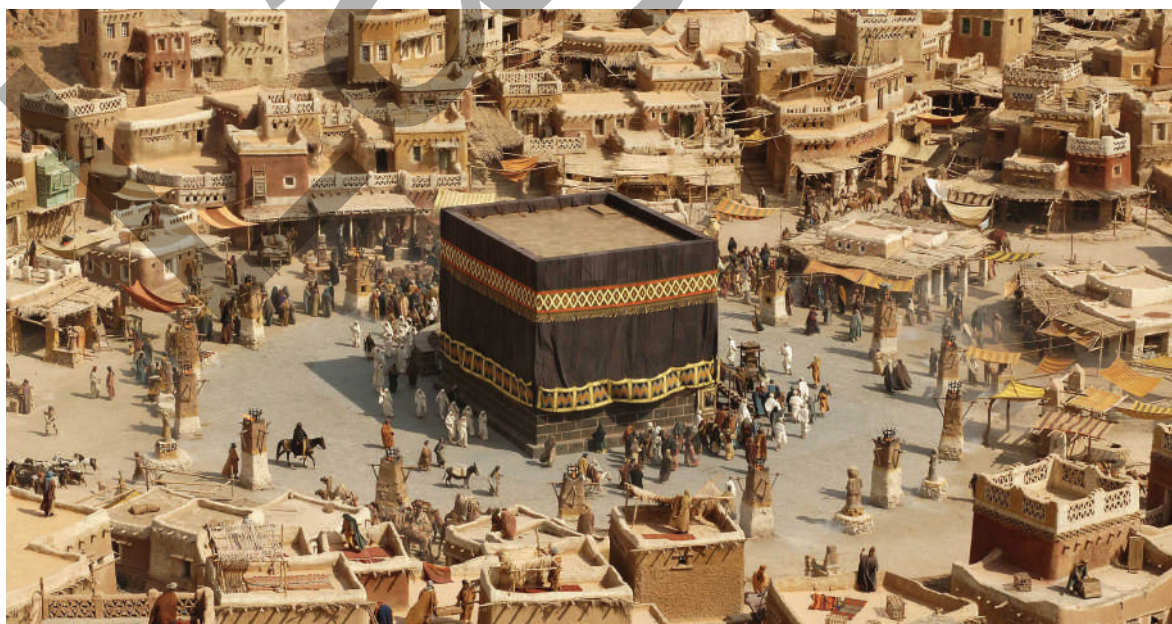

Ərəbistan yarımadası Asiya və Afrika qitələrinin qovşağında yerləşir. Yarımadaının cənubunda su və yağış bol olduğundan əhali burada daha çox idi. Cənub bölgələrinin əhalisi, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdu. Yarımadaının şimalındakı və mərkəzindəki səhralarda isə köçəri maldarlar – **bədvəilər** yaşayırdılar.

Bütperəst ərəblərin ziyarətgahı olan **Kəbə Məkkə şəhərində yerləşirdi**. Bu bütperəstlərin içərisində xristianlığa, yəhudi dininə və zərdüştiliyə inananlar da var idi.

Ərəblərdə yeni dinin meydana gəlməsi 570-ci ildə Məkkədə anadan olmuş **Məhəmməd peyğəmbərin** adı ilə bağlıdır. 610-cu ildə 40 yaşında Məhəmmədə peyğəmbərlik verilmiş və o, yeni dini – **İslamı** təbliğ etməyə başlamışdır. Bu dini qəbul edənlər **müsəlman** adlandırılırdı. Məkkə şəhərinin əyanları tərəfindən sıxışdırılan

Məkkə

Məhəmməd peyğəmbər və onun tərəfdarları **622-ci ildə Yəsribə (Mədinə) köçmüşlər**. Bəzi müsəlman ölkələrində indi də istifadə edilən **Hicri təqvim** bu ildən başlanır.

Müsəlman icmasının başında duran Məhəmməd peyğəmbər, əslində, bütün Mədinə şəhərini idarə etməyə başladı. Məkkəlilər Mədinədəki müsəlmanlar üzərinə yürüş etdilər. 624-cü ildə Bədr döyüşündə müsəlmanlar qələbə qazandılar. **Bu qələbədən bir neçə il sonra – 630-cu ildə müsəlmanlar ilk İslam dövlətinin əsasını qoydular.**

Məhəmməd peyğəmbərin möhürü

Sizcə, yeni din ərəblərin həyatında hansı rol oynadı?

İslam dövlətinin meydana gəldiyi dövrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?

Bədr döyüşü

İslam dininin təməl kitabı "Quran"dır. "Quran" sözünün mənası "oxumaq" deməkdir. 23 ilə tamamlanmış "Quran" 114 surədən, surələr isə ayələrdən ibarətdir.

İslamı qəbul edən hər bir şəxs aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

- ✓ Kəlmeyi-şəhadəti ("Allah təkdir, Məhəmməd onun elçisidir") bilməli;
- ✓ Namaz qılmalı;
- ✓ Ramazan ayı boyunca oruc tutmalı;
- ✓ Zəkat verməli;
- ✓ İmkan daxilində Məkkədəki Kəbəni ziyarət etməlidir.

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra dövləti xəlifələr (*peyğəmbərin müavinləri*) idarə etməyə başladılar.

Müsəlmanlar Ərəbistan yarımadasına hakim olduqdan sonra qonşu Bizans və Sasani torpaqlarının fəth edilməsinə başladılar. Müsəlmanların ədalətli davranışlarını gören əhali çox vaxt müqavimət göstərmirdi.

VIII yüzilliyin əvvəllərində ərəblər Şimali Afrika ölkələrini fəth etdilər. 711-ci ildə Tariqin başçılığı ilə müsəlman qoşunları Afrika ilə Avropanı ayıran boğazı keçərək İspaniyaya daxil oldu. Tariqin şərafinə həmin boğaz indi Cəbəllütariq boğazı adlanır. Vestqotları darmadağın edən müsəlmanlar İspaniyanı tutub, Frank krallığına yürüş etdilər. 732-ci ildə Puatye döyüşündə frankların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşan müsəlmanlar Avropanın içərilərinə doğru hərəkətlərini dayandırdılar.

Puatye döyüşü

Eyni zamanda Qafqaz və Mərkəzi Asiyayı işğal edən İslam ordusu Şərqdə Çinə və Hind vadisinə gedib çıxdı.

Beləliklə, dövlətin ərazisi VII yüzillik və VIII yüzilliyin I yarısında Atlantik okeanından Hindistan və Çinə qədər uzanan ərazini əhatə etdi. Geniş ərazisi olan bu dövlət Xilafət adlanırdı. Xilafətdə dövlət dili ərəb dili idi.

Xilafət torpaqları əmirliklər adlanan vilayətlərə bölünmüşdü. Əsas pul vahidləri qızıl dinar və gümüş dirhəm idi. Əsas vergi olan **xərac** torpaqdan istifadə müqabilində alınır. İslamı qəbul etməyən 15 yaşından 60 yaşına qədərki kişilərdən cizyə alınır və onlar bunun müqabilində hərbi xidmətdən azad olunurdular.

IX yüzillikdə Misir, Mərkəzi Asiya, Azərbaycan, İran və Əfqanıstan Bağdad xilafətindən ayrıldı. Xilafətin dağılmasında Babəkin başçılığı ilə Xürrəmilər hərəkatının da (816–837) böyük rolu olmuşdur.

Xəlifə Mötəsim (833–842) Bizans imperiyasına və Xilafətdəki üsyanlara qarşı mübarizədə türklərdən istifadə edirdi.

IX yüzilliyin II yarısında dövlətdə və orduda türklər mühüm rol oynayırdılar. Xəlifələr tədricən türk hərbi başçılarından asılı vəziyyətə düşürdü. Belə hərbcilərdən biri də Azərbaycan sacilər sülaləsinin əsasını qoyan və Afşin titulu daşıyan Əbu Sac idi.

Xilafət tarixinin dövrləri:

- 1 *Məhəmməd peyğəmbər və ondan sonra gələn 4 xəlifənin – Əbu Bəkir, Ömər, Osman və Əlinin dövrü.* Bu dövrdə paytaxtı Mədinə və Məkkə şəhərləri olan ərəb dövləti yeni yaranır və inkişaf edirdi.
- 2 *Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti (661–750) dövrü.* Bu dövrdə paytaxt Dəməşq (Şam) şəhəri idi.
- 3 *Abbasi sülaləsinin hakimiyyəti (750–1258) dövrü.* 762-ci ildə Bağdad şəhərinin əsası qoyulmuş və paytaxt Dəməşqdən Bağdada köçürülmüşdü. Ona görə Abbasi sülaləsinin idarəçiliyi dövrü Bağdad xilafəti də adlandırılır.

Ərəb dövlətinin tarixinin dövrlərə bölünməsinə izah edin.

Xilafətdə torpaq sahibliyinin formaları:

- 1 **dövlət** torpaqları
- 2 irsən keçən **mülk** torpaqları
- 3 xidmət qarşılığında verilən və irsən keçməyən **iqta** torpaqları
- 4 müsəlman dini idarələrinə mənsub olan **vəqf** torpaqları
- 5 **icma** torpaqları

Ərəb xilafətini imperiya adlandırmaq olarmı?

Nə üçün Bizans imperiyasına qarşı mübarizədə türklərdən istifadə olunurdu?

"Bizlər sizin zənn etdiyiniz kimi dürüst bir millət deyildik. Əziz və cəlil Allah bizləri Həzrəti Məhəmmədin vasitəsilə hidayətə çatdırdı, İslam dini ilə şəərəfləndik..."

Tüflə (Tiflisdəki müsəlman icmasının başçısı) həm də bizə sizin dostluq və sülh içində yaşamaq istədiyinizi söylədi. Mən və mənim yanımdakı möminlər bu anlaşmanı çox istəyirdik. İndi mən sizə Əbdürrəhman ibn Cəz əs-Süləmini göndərirəm. O bizim içimizdə Allahın elmini ən yaxşı bilən və "Quran-i Kərim"-i ən yaxşı oxuyandır. Tüflə ilə sizə "aman" (*müqavilə*) göndərirəm. Əgər qəbul etsəniz, o bu müqaviləni sizə verəcəkdir. Əgər bundan çəkinərsinizsə, o zaman sizinlə eyni şərtlərlə müharibə edəcəyik. Şübhəsiz, Allah xain və qorxaqları sevmir".

Müsəlman sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin 644-cü ildə Tiflis əhalisinə göndərdiyi məktubdan

FRANK DÖVLƏTİ

BİZANS

ARALIQ DƏNİZİ

ƏRƏB XİLAFƏTİ VII-IX YÜZİLLİKLƏRDƏ

- Məhəmməd peyğəmbərin dövründə genişlənmə (630–632)
- İlk xəlifələr dövründə genişlənmə (632–661)
- Əməvi xilafəti dövründə genişlənmə (661–750)

Ərəb xilafətinin yaranması və inkişafı nəticəsində baş verən geosiyasi* dəyişiklikləri 38–39-cu səhifələrdəki xəritə əsasında müəyyən edin.

* Geosiyasi

ölkənin coğrafi şəraitinin dövlətin siyasətinə təsir göstərməsi.

SAMANI, OĞUZ, QARAXANLI, QƏZNƏLİ DÖVLƏTLƏRİ

Samani, Oğuz, Qaraxanlı, Böyük xan, Əfrasiyab, Sultan Mahmud,
Qəznə, Dəndənəkan

Samaniyərin pul vahidi

Mərkəzi Asiyada baş vermiş xalq hərəkatı xilafətin dayaqlarına zərbə vurdu. Bu hadisələr türk əsilli yerli feodalların dövlət idarəsində fəal iştirakına səbəb oldu.

Üsyanların yatırılmasında xidmətləri olan Saman nəslinin nümayəndələri Mərkəzi Asiyada xilafətin canişinləri təyin olundular.

Samanilər sülaləsinin banisi Saman Xudat olmuşdur. 875-ci ildə mərkəzi Buxara şəhəri olan Samanilər dövlətinin əsası qoyuldu.

Samani dövlətinin mövcud olduğu qısa tarixi dövr ərzində Mərkəzi Asiyada əkinçilik və ticarət inkişaf etmiş, çəltik, pambıq, üzüm və ipək istehsalı artmışdı.

Sənətkarlıq və ticarət şəhərlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Ölkənin paytaxtı ilə yanaşı, Səmərqənd, Mərv, Nişapur və Herat da

yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Tacirlər Şərqi Avropa, Bizans, Çin və Xəzərətrafi ölkələrlə əlaqələr saxlayırdılar.

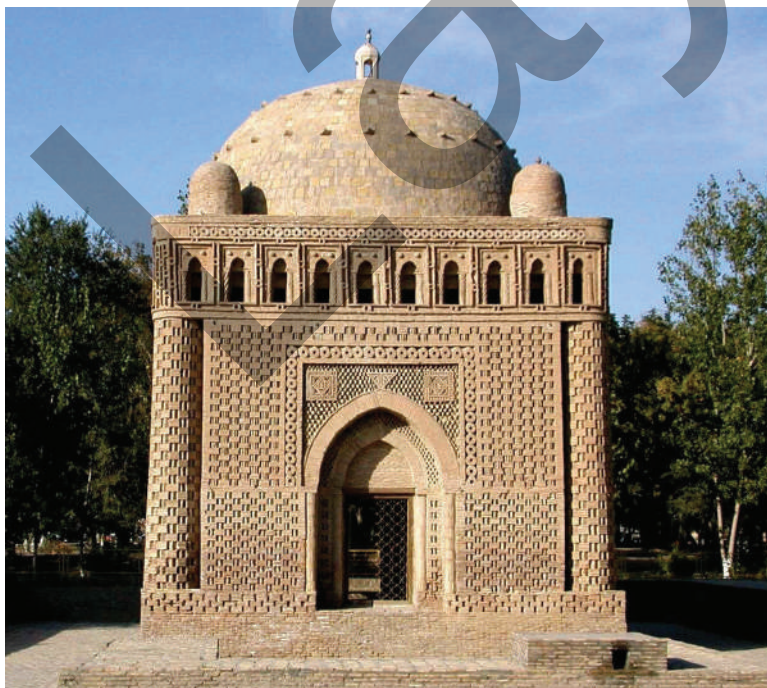
Samanilər İslam dininin Mərkəzi Asiyada möhkəmlənməsində də böyük rol oynamışdır.

X yüzilliyin birinci yarısında dövlət yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə dövlətin ərazisi Mavərenənnəhr, Xorasan, Şimal-Şərqi İrani əhatə edirdi. Bu ərazilərdə əhalinin böyük hissəsi türklər idi. Ona görə də idarəçilikdə türk əyan və sərkərdələri üstünlük təşkil edirdi.

İri feodalların müstəqilləşməsi mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən qaraxanlılar Samani dövlətinə yürüşlər təşkil etməyə başladı. 999-cu ildə Buxara tutuldu və Samani dövləti süqut etdi.

Samani dövlətini xilafətin parçalanması nəticəsində yaranan dövlətlərdən hesab etmək olarmı?

Samani dövlətinin süqutunun səbəblərini müəyyən edin.

Buxarada Samani hökmdarına aid məqbərə

Oğuz dövləti

* Oğuz

*boy, qəbilə və ya tayfa
mənalərini verən "ox"
sözünün cəm şəkilçisi
ilə birləşməsindən
əmələ gəlmişdir.*

Oğuz* adına ilk dəfə **Orxon-Yenisey abidələrində** rast gəlinir. "Oğuz" adı ərəbdilli mənbələrdə "quz", slavyan mənbələrində isə "türk" şəklində işlənmişdir. "**Boz ox**" və "**Üç ox**" qollarına ayrılan oğuzlar **24 boydan** ibarət olmuşdur.

Oğuzların böyük hissəsi I və II Göytürk xaqanlıqlarının hakimiyyəti altında olmuşdur. II Göytürk xaqanlığının dağılmasından sonra oğuzlar Uyğur dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü.

Mərkəzi Asiyada Seyhun çayı ilə Xəzər dənizi arasında yerləşən boylar **950-ci ildə Oğuz dövlətinin əsasını qoydu**. Mərkəzi Yenikənd olan bu dövlət bir sıra mənbələrdə Oğuz *Yabqu dövləti* kimi də tanınır.

Oğuzlar yürüşdə

Dövlətə **yabqu** adlanan hökmdar başçılıq edirdi. Yabqudan sonra ölkədə ikinci şəxs sayılan ordu başçısı **subaşı** adını daşıyırdı. Dövlət başçısının köməkçisi **gülgərgin** adlanırdı.

Hökmdarın yanında məşvərətçi orqan olan **divan** fəaliyyət göstərirdi.

Göy tanrıya sitayiş edən oğuzlar X yüzilliyin ortalarında İslam dinini qəbul etdilər. İslam və türk mədəniyyətlərini özündə birləşdirən oğuzlar yeni dinin möhkəmlənməsində böyük rol oynadılar.

Dövlətdə feodalların bir-biri ilə mübarizəsi, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr yadelli basqınlara səbəb oldu. Qıpçaqların fasiləsiz hücumları nəticəsində 1000-ci ildə Oğuz dövləti dağıldı. Dövlətin süqutundan sonra Oğuz tayfalarının bir hissəsi Qara dənizin şimalına, oradan da Balkan yarımadasına yayıldı.

Oğuz dövlətinin süqutuna hansı amillər təsir etdi?

Şəkil əsasında mətn hazırlayın.

- ✓ Şəkli ümumi təsvir edin.
- ✓ Oğuzların məşğuliyyətini müəyyən edin.
- ✓ Yaşayış yerini təsvir edin.

Oğuzlara aid yaşayış məskəni

Qaraxanlı dövləti

Qaraxanlı bayrağı

IX yüzillikdə Şərqi Türküstan, Yeddisu və Tyan-Şan dağlarının ətəklərində Aşina soyuna mənsub olan türkdilli qarluqlar yaşayırdılar. Qarluqlar İkinci Göytürk dövlətinin süqutundan sonra uyğurların hakimiyyəti altına düşmüşdülər.

Qarluqlar 840-cı ildə digər türk tayfalarının iştirakı ilə Qaraxanlı dövlətini yaratdılar. Dövlətin əsasını Qutluq Bilgə Qədir xan qoymuşdur. O özünü türk dillərində **"Böyük xan"** mənasını verən **Qara xan** adlandırdığı üçün dövlət də Qaraxanlı adlanmışdır.

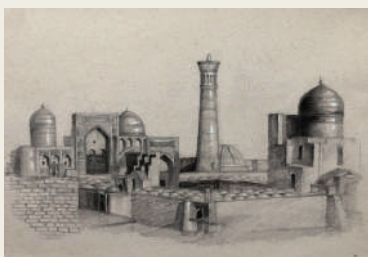

İslam mənbələrində qaraxanlılar **Əfrasiyab sülaləsi kimi** də tanınır.

Qaraxanlı və digər türk dövlətlərinin İslam dinini qəbul etməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Qaraxanlı İslam dinini ilk qəbul edən türk dövlətlərindən biri olmuşdur. Satuk Buğra xanın İslamı rəsmi dövlət dini qəbul etməsi ilə Türküstan ərazisində yaşayan əhalinin böyük hissəsi bu dini qəbul etdi.

İslamın qəbul edilməsindən sonra türk cəmiyyətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Qaraxanlı və Qəznəli-də köçəri həyat təzi yaşayan tayfalar oturaq həyat tərzinə keçdi. Memarlıqdan sənətkarlığa, təhsildən elmə qədər bütün sahələr İslamın yayılması ilə böyük bir inkişaf yaşadı. Xarəzm, Buxara, Daşkənd və Səmərqənd kimi şəhərlər elm və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrildi.

Qaraxanlı dövlətinin əsas rəqibi Samani dövləti idi. Qaraxanlılar Qəznəlilərlə ittifaqda Samani dövlətinin ərazilərini bölüşdürdülər.

Qaraxanlı dövlətinin ərazisində bu gün mövcud olan dövlətlər hansılardır?

Beləliklə, Qaraxanlı dövlətinin sərhədləri Balxaş gölündən Hinduş və Qaraqorum dağlarına qədər geniş əraziləri əhatə etdi.

Qaraxanlı dövlətində şəhərlər ticarət yolları üzərində yerləşdiyi üçün inkişaf edirdi. Paytaxt şəhərlər olmuş Kaşğar, Balasaqun, Uzgenlə yanaşı, Səmərqənd, Buxara, Ürgənc və Termez şəhərləri də əsas ticarət mərkəzləri kimi məşhurlaşmışdı.

1042-ci ildə Qaraxanlı dövləti Şərqi və Qərbi Qaraxanlı dövlətlərinə parçalandı. XIII yüzilliyin əvvəllərində Şərqi Qaraxanlı qaraki-taylar, Qərbi Qaraxanlı isə Xarəzmşahlar tərəfindən süquta uğradıldı.

Cədvəli tamamlayın

Qaraxanlı dövləti	
inkişaf səbəbləri	tənəzzül səbəbləri

Qəznəli dövləti

* Qulam

ərəbcə qul, kölə anlamını ifadə edir. Şərq dövlətlərində hərbi xidmətdə çalışanlara deyilirdi.

Sultan Mahmud Qəznəli

Sizcə, Qəznəli dövlətinin zəifləməsinə nə səbəb ola bilərdi?

Samani dövlətinin ən güclü dövründə türk tayfaları İslam dininin yayıldığı ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışdı. Onların böyük hissəsi Abbasi xəlifələrinin, vilayət hakimlərinin yanında qulam* kimi qulluğa qəbul olunurdu. Samani ordularında da türk əsilli qulamların xidmətlərindən istifadə olunurdu.

Samani dövlətində baş verən daxili çəkişmələrdən istifadə edən türk qulamları hakimiyyəti ələ almağa çalışsa da, istəklərinə nail ola bilmədilər. Türk qulamı Alptəkin tabeliyində olan türk əsilli əsgərlərlə Əfqanıstanda yerləşən Qəznə şəhərinə getdi və burada möhkəmləndi.

Beləliklə, 962-ci ildə burada yeni dövlətin – Qəznəli dövlətinin əsası qoyuldu.

Qəznəli dövlətinin qurulması ilə Əfqanıstana türk axınları daha da gücləndi.

Mahmud Qəznəlinin (998–1030) hakimiyyət illəri Qəznəli dövlətinin ən qüdrətli dövrü olmuşdur. Qaraxanlılarla birlikdə Samani dövlətini süquta uğradıb, ərazilərini öz aralarında bölüşdürdülər. Nəticədə **Xorasan, Xarəzm, Sistan və Əfqanıstan** Qəznəli dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Mahmud Qəznəlinin xarici siyasətinin əsasını Hindistanın işğalı təşkil edirdi. O, dəfələrlə Hindistana yürüşlər təşkil etmişdi. Nəticədə Hindistanın şimal və şimal-qərbində olan məhsuldar torpaqları Qəznəli dövlətinə birləşdirmişdi.

Hindistanın zəngin sərvətlərinə sahib olan Qəznəli dövləti iqtisadi baxımdan möhkəmləndi. Mahmud bu qələbəsinə görə **Abbasi xəlifəsi tərəfindən "sultan" tituluna layiq görüldü. O bu mənəbə yüksələn ilk türk hökmdarıdır.** Sultan Mahmud hakimiyyətini Rey, Həmədan və İsfahan şəhərləri daxil olmaqla Qərbi İrana qədər yaydı. O, ömrünün sonuna yaxın oğuz-səlcuq tayfalarının Xorasanda yerləşməsinə icazə vermişdi.

Sultan Mahmudun ölümündən sonra Qəznəli dövləti zəiflədi. **1040-cı ildə Dəndənəkan döyüşündə** səlcuqlar qəznəlilərin ordusuna qalib gəldi. Bu, Qəznəli dövlətinin nüfuzuna böyük zərbə vurdu.

XII yüzilliyin ikinci yarısında qəznəlilərin türk əsilli Qurlu tayfaları ilə münasibətləri kəskinləşdi. Qəznəyə hücum edən qurlular şəhəri yandırdılar. Qəznəli hökmdarı paytaxtı Lahora köçürməyə məcbur oldu. Bundan sonra onlar yalnız Şimal-qərbi Hindistana hakim olsalar da, qurlular **1187-ci ildə Qəznəli dövlətinin varlığına son qoydu.**

Qəznəlilər dövləti necə yarandı?

Mahmud Qəznəliyə "sultan" titulu verilməsinin səbəbi nə idi?

Sultan Mahmud Qəznəlinin dövlətin güclənməsində rolu nə idi?

Qəznəli dövlətinin tənəzzülünün səbəbləri hansılardır?

Sultan Mahmud Qəznəli ilə Ağ Hun hökmdarı Mihiraqul arasında oxşar xüsusiyyətləri müəyyən edin.

8

FRANK DÖVLƏTİ

German tayfaları, barbarlar, Frank dövləti, Hlodviq, Qalliya, Böyük Karl, Verden müqaviləsi, Feodal dağılıqlığı

Romalılar Reyn çayından qərbdə yaşayan müxtəlif tayfaları germanlar adlandırırdılar. I yüzillikdə Romanın **germanları** tabe etmək cəhdləri uğursuz olmuşdu.

Germanları tabe etməyi çətin və səmərəsiz sayan Roma yürüşlərini dayandırdı. O bütün Reyn çayı boyunca müdafiə istehkamları yaradaraq bu tayfaların hücumlarından qorunmağa çalışdı.

Romanın germanları tabe etmək cəhdlərinin uğursuz olmasının səbəblərini müəyyən edin.

I yüzilliyin əvvəllərində german-alman tayfaları qərbdə Reyn çayından şərqdə Visla çayına, şimalda Baltik və Şimal dənizi sahillərindən cənubda Dunay çayına qədər ərazilərə yayılmışdı. Onlar bu dövrdə hələ **ibtidai cəmiyyət halında yaşayırdılar**.

Yaşadıqları ərazilərin çox hissəsi meşələrlə örtüldüyündən german tayfalarının əsas məşğuliyyəti maldarlıq və ovçuluq idi.

"Reyn sahilində germanlarla romalılar arasında döyüş". Rəssam Fridrix Tüşaus

Ən mühüm məsələlər (tayfa başçısının seçilməsi, sülh və müharibə, cinayət işləri) xalq yığıncağında həll edilirdi.

German tayfaları Roma imperiyasının zəiflədiyi dövrdə imperiya ərazisinə qarətçi yürüşlər etdilər. "Xalqların böyük köçü" zamanı bu tayfalar Qərbi Roma imperiyasının bir sıra ərazilərini işğal etdi. İmperiyanın tənəzzülü və süqutu dövründə onlar burada məskunlaşıb öz dövlətlərini yaratmağa başladılar.

Qot tayfaları İtaliya və İspaniyada, anql və saks tayfaları Britaniyada, vandallar Afrikada, frank tayfaları isə Qalliyada (müasir Fransa) məskunlaşdı.

Bu tayfaların yaratdığı dövlətlər barbar (vəhşi) krallıqlar adlanır. German tayfalarının Qərbi Roma imperiyasının ərazilərinə sahib olması Romaya xas olan mədəniyyətin məhvinə səbəb oldu.

Romalıların yaratdıqları elm, təhsil tənəzzülə uğradı, elmi və texniki nailiyyətlər məhv edildi, şəhərlər dağıdıldı, bəziləri tamamilə yox oldu. **Avropa tarixində Roma dövrü başa çatdı, onun yerində german-alman mərhələsi başladı.**

German tayfaları bir sıra Avropa xalqlarının formalaşmasına təkan verdi.

Sizcə, nə üçün German tayfalarının yaratdıqları dövlətlər barbar krallıqlar adlanırdı?

Sizcə, germanlar niyə Roma mədəniyyətini məhv etdilər?

German qoşunları Reyn çayını keçərkən

Frank dövlətinin yaranması

Qərbi Roma imperiyasının ərazilərində meydana gələn dövlətlər arasında ən uğurlu və uzun ömürlü dövlət Frank krallığı oldu.

Frank tayfaları iki qola ayrılırdı. Onların başçıları özlərini hökmdar adlandırırsalar da, əslində, hərbi başçılar idi.

V yüzilliyin sonlarında frank tayfalarının bir hissəsi birləşərək Qalliya istiqamətində yürüşə başladı. Frank tayfalarının ittifaqına **Hlodviq** başçılıq edirdi. Qərbi Roma imperiyasının süqut etməsinə baxmayaraq, Qalliyanı hələ də keçmiş Roma canişini idarə edirdi.

Hlodviq

486-cı ildə **Suasson** şəhəri yaxınlığında döyüş baş verdi. Franklar özünü hökmdar elan etmiş keçmiş Roma canişininin qüvvələrini məğlub etdilər. Hlodviq Qalliyanın bir hissəsini ələ keçirdi. Bir neçə ildən sonra Hlodviq Qalliyaya yürüşdə ona kömək etmiş digər tayfa başçılarını aradan qaldırdı, özünü Frank dövlətinin kralı elan etdi. Beləliklə, Frank dövləti meydana gəldi.

Frank dövləti necə yarandı?

Qalliya ərazilərinin ələ keçirilməsi frankların təsərrüfat həyatında dəyişiklik yaratdı. Onlar kənd təsərrüfatında romalıların təcrübəsinə əsaslandılar. Qullar qalsa da, əksər işlərdə azad insanlar çalışırdılar. Əvvəl franklar torpaqdan birlikdə – icmalqla istifadə edirdilər. Sonradan torpaqlar ailələr arasında bölündü və qonşuluq icması yaranmağa başladı.

Hlodviq xristianlığı qəbul etdi. Bununla o, ruhanilərin və yerli əhəlinin rəğbətini qazanaraq Qalliya üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Bu, Roma-german mədəni birliyinin yaranmasına şərait yaratdı. Roma-german birliyi isə gələcəkdə fransız xalqının formalaşmasına təkan verdi.

Hlodviqin hakimiyyəti dövründə Frank dövlətinin ilk **qanunlar toplusu yaradıldı**. Bu qanunlar frankların qədim adət-ənənələri və Roma hüququ əsasında tərtib olunmuşdu.

Qanunlar IX yüzillikdə də qüvvədə qalırdı.

Qallıyanın nə vaxt və kimin başçılığı altında işğal olunub Roma dövlətinə birləşdirilməsini araşdırın.

Frankların qanunlar toplusu VI yüzilliyin əvvəllərində, Kral Hlodviqin dövründə latın dilində tərtib edilmişdir. Toplu, əsasən, qayda və qanunların pozulmasına görə cərimələr, həmçinin ailə, vərəsəlik, əşya və mülkiyyətə dair hüquqi məsələləri əhatə edirdi.

Frank qanunlarından:

- ✓ Əgər qul azad adamı öldürərsə, onun sahibi 200 solid* cərimə ödəməli və qulu həmin ailəyə verməlidir.
- ✓ Əgər kimsə öküz və ya bahalı inək oğurlayarsa, 35 solid cərimə ödəməlidir. Kral öküzünü oğurlayarsa, 90 solid cərimə ödəməlidir.
- ✓ Əgər bir nəfər azad kişini təhqir edərsə, 3 solid cərimə ödəməlidir.
- ✓ Əgər kimsə azad qadının şərəfini təhqir edərsə və bunu sübut edə bilməzsə, 45 solid cərimə ödəməlidir.

* Solid

Roma və Bizansda çəkisi 4,5 q olan qızıl pul vahididir.

Qanunlar toplusunun qəbul edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Sizcə, frankların qadınları xüsusi himayə etmələrinin səbəbləri nə idi?

Böyük Karl

Böyük
Karl

Sizcə, kəndlilərin ordudan
uzaqlaşdırılması nə ilə
nəticələnə bilərdi?

Roma papasının Böyük Karlın
başına imperator tacını qoyması

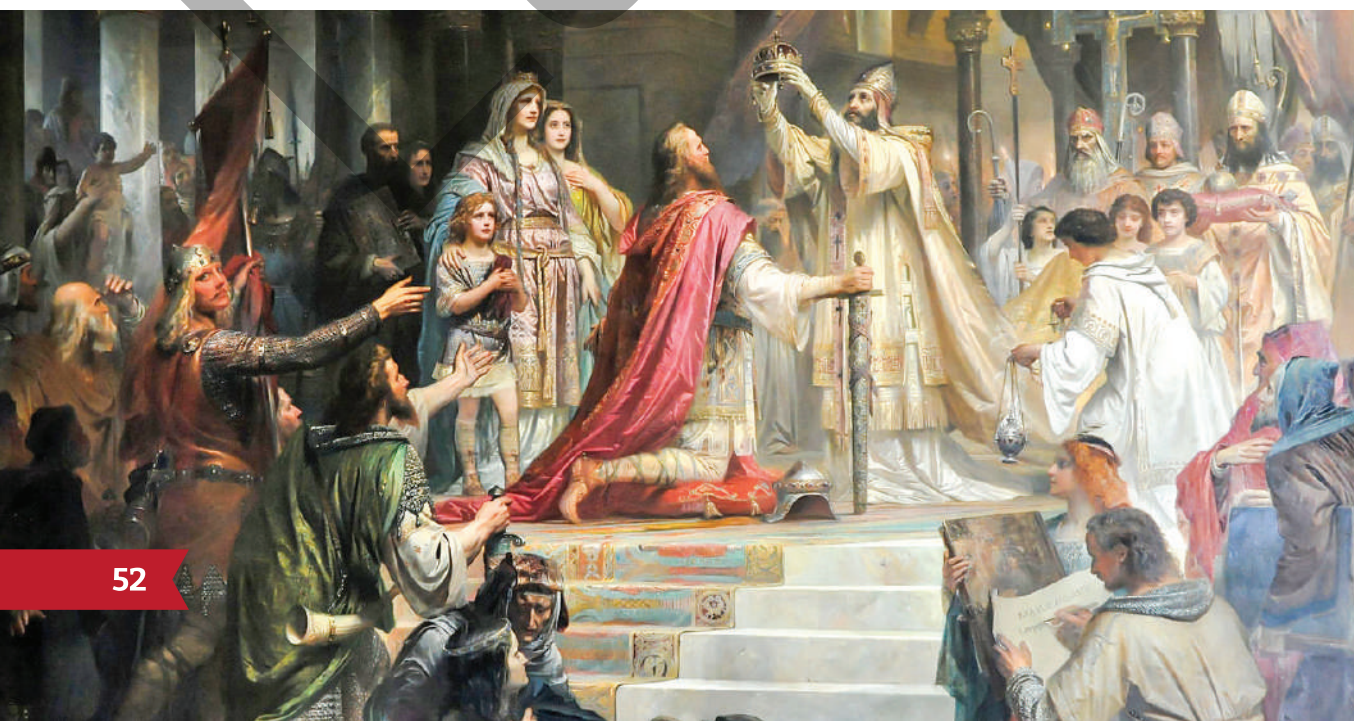
Frank dövlətinin ən qüdrətli dövrü **Böyük Karlın** (768–814) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Karl dövləti xarici təhlükədən qorumaq üçün güclü süvari ordu yaradaraq yürüşlərə başladı. Müsəlmanlarla gərgin döyüşlərdən sonra o, Pireney yarımadasının şimalında bir vilayəti ələ keçirdi.

Karlın döyüşkən və çoxsaylı saks tayfaları ilə apardığı müharibə 30 il davam etdi. Nəhayət, Karl saks əyanlarına böyük torpaq sahələri bağışlamaqla onları öz tərəfinə çəkdi və tabe etdi. Karlın Avar xaqanlığına qarşı apardığı müharibə xüsusi amansızlığı və qəddarlığı ilə fərqlənirdi.

İtaliyanın şimalında məskən salan german tayfası Roma papasını təhdid edirdi. Onları məğlub edən Karl bu ərazini də öz dövlətinə birləşdirdi. **Papa** minnətdarlığını bildirmək üçün **800-cü ildə Karlı** Romaya dəvət etdi. Təntənəli mərasimdə Papa onun başına qızıl tac qoyaraq **imperator elan etdi**.

Bizans imperiyası və Ərəb xilafəti ilə diplomatik əlaqələr yaradan Karl ordu toplanmasında dəyişiklik etdi. VIII yüzillikdən frank ordusu, əsasən, süvarilərdən təşkil olunmuşdu. Kəndlilərin çox hissəsi at və silah ala bilmədiyi və at belində döyüşməyi bacarmadığı üçün ordudan uzaqlaşdırılmışdı.

Karl qohumlarına, frank əyanlarına torpaqlar payladı. Əyanlar bu torpaqlarda yaşayan əhalidən yığdıqları vergilər hesabına özlərinə və dəstələrində olan döyüşçülərə at, silah-sursat almalı idilər. Karlın vaxtında şərti olaraq verilən bu torpaqlar sonradan irsən keçən daimi mülklərə çevrilməyə başladı. İmperatorun bu tədbiri gələcək imperiyanın taleyinə mənfi təsir göstərdi. Onun vəfatından sonra varisləri arasında hakimiyyət üstündə başlanan mübarizə dövləti zəiflətdi. Nəhayət, **843-cü ildə Verden şəhərində Karlın üç nəvəsi öz aralarında bağladığı müqaviləyə əsasən imperiyanı böldü**.

Avropa IX–XI yüzilliklərdə

İmperiyanın parçalanması nəticəsində formalaşan üç böyük krallığın ərazisində sonralar **Fransa, Almaniya** və **İtaliya** dövlətləri yarandı. Bu bölünmə Qərbi Avropada iki yüzillikdən çox (IX–XI) **davam edən feodal dağınıqlığına səbəb oldu**. Bu dövlətlərin hər biri iri feodal mülklərinə, onlar isə daxildə daha kiçik feodalıqlara bölündü. Hər bir iri feodal öz ərazisində müstəqil fəaliyyət göstərirdi: öz pulunu kəsdirir, qanun çıxarır, məhkəməyə başçılıq edir, istədiyi kimi vergi qoyur və onu artırı bilirdi.

Frank imperiyasında "feodal nərdivanı"nın əlamətləri özünü necə büruzə verirdi?

Feodal dağınıqlığından ən çox ziyan çəkən kəndlilər oldu. Vergini ödəyə bilməyən kəndlilər torpağını itirir və feodallardan asılı vəziyyətə düşürdü. Bu, kəndlilərin təhkimli* vəziyyətinə düşməsi ilə nəticələndi. Beləliklə, IX–XI yüzilliklərdə Qərbi Avropada feodal münasibətlərinin formalaşması başa çatdı.

* Təhkimli kəndli

feodaldan torpağa görə və şəxsən asılılığı olan kəndlidir.

Avropada feodal dağınıqlığı dövrünün ən bariz nümunəsi **Fransa krallığı** idi. Fransa vahid dövlət sayılsa da, ölkə iri feodal mülklərinə bölünmüşdü. **X yüzilliyin sonlarında hakimiyyətə Kape-tinqlər sülaləsi gəldi**. Yalnız paytaxt Paris və Orlean arasındakı torpaqlar kral mülkü hesab olunurdu.

Almaniyada iri feodal mülklərinin – hersoqluqların birləşməsi nəticəsində vahid Almaniya krallığı yarandı. Almaniya kralı **I Otto** İtaliyanın şimal hissəsini öz hakimiyyəti altına aldıqdan sonra yerli feodallarla mübarizə aparan Papanın çağırışı ilə **962-ci ildə Romaya gəldi. O, burada papa tərəfindən imperator elan edildi**. Bununla da sonralar **Müqəddəs Roma imperiyası** adlanan dövlətin əsası qoyuldu.

İtaliya siyasi dağınıqlıq vəziyyətində idi. Roma imperiyası dövründən qalan şəhərlər bərpa olunduqdan sonra dövlət yenidən inkişaf edərək sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrildi. **IX–X yüzilliklərdə bu şəhərlərdən Genuya, Venesiya, Piza, Florensiya özünüidarə hüququ alaraq müstəqil şəhər-respublikalara çevrildi**.

BİZANS. SLAVYANLAR

Bizans, “Qızıl körpü”, Slavyanlar, Kiyev knyazlığı

Bizans imperiyası (Şərqi Roma) Qədim Roma imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranmışdı. Xalqların böyük köçü zamanı Bizans dövləti ərazisinin bir hissəsini itirsə də, varlığını qoruyub saxlaya bildi. Əhalisinin çox hissəsini yunanlar təşkil etdiyindən yunan dili dövlət dilinə çevrilmişdi.

Dövlətin başçısı imperator idi. O, qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Xarici dövlətlərlə əlaqələr quran imperator qanunlar verir, ali hakim rolunu oynayır və orduya rəhbərlik edirdi.

VII yüzillikdə ərəblərin hücumları nəticəsində Bizans Afrikada və Asiyadakı müllərinin çoxunu itirdi. Zəifləyən dövlətin əlində Kiçik Asiya, Balkan yarımadasının cənubu və İtaliyada bəzi əyalətlər qaldı. XI yüzillikdə Səlcuq türklərinin qərbə axınları ilə Bizans Kiçik Asiyada bir çox müllərini də itirdi.

Səlcuq hücumlarının qarşısını ala bilməyən Bizans kömək üçün Roma papasına müraciət etdi. Nəticədə Səlcuqların tutduqları torpaqları geri qaytarmaq üçün **xaç yürüşləri** təşkil olundu. Bu yürüşlər müvəqqəti olsa da, səlcuqların Bizans üzərinə təzyiqini azaltmışdı.

Lakin tezliklə Kiçik Asiya yarımadasında yaranmış Osmanlı dövləti 1453-cü ildə Bizans dövlətinin varlığına son qoydu.

Bizans nə üçün Səlcuq hücumlarının qarşısını ala bilmirdi?

Bizans pulu

“Deyirlər, təkcə bu şəhərin bazar və dükanlarının icarəyə verilməsindən, quru və dəniz yolu ilə şəhərə gələn tacirlərdən alınan vergilərdən əldə edilən gəlir gündəlik 20 000 qızıl pula çatır. Bu ölkənin sakinləri olan yunanlar qızıl və mirvari ilə çox zəngindirler. Onlar knyaz övladları kimi qızıl işlənmiş bahalı ipək parçalarda at belində gəzirlər”.

Konstantinopol haqqında XII yüzillikdə yaşamış səyyahın gündəliyindən

“Şəhərlər ölkəsi”

Ölkənin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ticarətin inkişafını şərtləndirirdi. Şərqdən Qərbə, Afrika-dan Avropaya gedən ticarət yolları Bizans ərazisindən keçirdi. Ölkənin paytaxtı Konstantinopol bu ticarət yollarının, eləcə də Aralıq dənizindən Qara dənizə keçən yolların kəsişməsində yerləşirdi. Çindən Avropaya gedən Böyük İpək yolu da Bizans ərazisindən keçirdi.

Bizans qızıl pulu bir çox Afrika, Avropa və Asiya ölkələrində istifadə olunurdu. Ticarətin inkişafı ölkədə sənətkarlığın inkişafına şərait yaradırdı. Erkən orta əsrlərdə Bizans özünün zərgərlik məmulatları, silah, şüşə, ipək və müxtəlif ağac, sümüksiləmə məmulatları ilə şöhrət qazanmışdı. Ticarətin və sənətkarlığın inkişafı şəhərlərin çiçəklənməsinə səbəb olurdu. Bizans ərazisində 1000-dən çox şəhər olduğuna görə onu “şəhərlər ölkəsi” adlandırırdılar. Ən böyük şəhəri “Qızıl körpü” adlandırılan Konstantinopol idi.

Konstantinopolun “Qızıl körpü” adlandırılmasının səbəblərini izah edin.

Bizans ordusu döyüşdə

Bizans imperiyası XI yüzillikdə

BİZANS
İMPERİYASI

QARA DƏNİZ

Konstantinopol

ARALIQ DƏNİZİ

Bizans
döyüşçüsü

Xəritə əsasında XI
yüzilliyə qədər Bizansın
itirdiyi torpaqları və
bunun səbəblərini
müəyyənləşdirin.

Slavyanların Bizans ətrafında məskunlaşması

Xalqların böyük köçündə iştirak edənlərdən biri də **slavyan** tayfaları idi. VI yüzilliyə qədər slavyanlar Qərbdə Elba çayından Şərqdə Volqanın yuxarı axarlarına qədər olan böyük bir ərazidə məskunlaşdılar. Başlıca məşğuliyyəti əkinçilik olan slavyanlar məhsuldar torpaq axtarışında idilər. Tezliklə onların bir hissəsi Dunay çayı hövzəsinə, oradan da Bizans torpaqlarına – Balkan yarımadasının şimalına köç etməyə başladı. Onlar burada məskunlaşaraq Bizans təbəəliyini qəbul edib vergi verməyə başladılar. VIII yüzillikdə slavyan tayfalarının parçalanması başa çatdı. Parçalanma nəticəsində slavyanlar Şərq, Qərb və Cənub slavyanlarına bölündü.

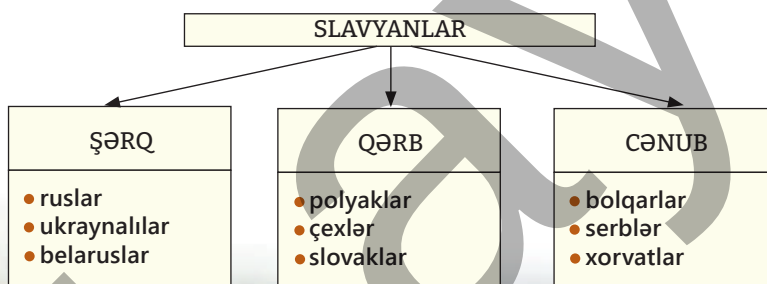
Məhsuldar torpaq axtarışında olan slavyanları köçəri adlandırmaq olarmı?

Slavyan dövlətlərinin meydana gəlməsi

IX yüzillikdə Şərq slavyanlarının ilk dövləti Kiyev knyazlığı yarandı. Natural təsərrüfatın hakim olduğu dövlət daxilən möhkəm olmadığı üçün Kiyev knyazlığı tezliklə parçalandı. XIII yüzilliyin əvvəllərində dağınıq rus knyazlıqları monqol hücumuna məruz qaldı. Monqollardan asılı vəziyyətə düşən rus knyazlıqları Qızıl Ordu dövlətinə vergi verməyə başladı.

Sizcə, monqolların rus torpaqlarını asanlıqla ələ keçirməsinin səbəblərindən biri ölkənin dağınıqlı dövrü yaşaması ola bilərdimi? Fikrinizi necə əsaslandırarsınız?

Hazırda hansı slavyan xalqlarının dövlətləri olduğunu araşdırın.

Slavyanlar

Göytürk yazıları, mədrəsə, İbn Sina, xəttatlıq, Müqəddəs Sofiya məbədi, "Karolinq" oyanışı

Türk xalqlarının islamaqədərki mədəniyyətində yazının özünəməxsus yeri vardır. Qədim türk əlifbası 34 samit və 4 sait olmaqla 38 hərfdən ibarət idi. Kitabələrdəki mətnlər sağdan sola və yuxarıdan aşağıya yazılırdı.

Orxon-Yenisey abidələri türk xalqlarına məxsus mühüm yazılı mənbələrdir. V–VIII yüzilliklərə aid abidələr türk xalqlarının yüksək mədəni nümunələr yaratdığını sübut edir. Bunların ən əhəmiyyətliləri Göytürk yazılarıdır.

İslamaqədərki dövrdə türk xalqları Göy Tanrı dininə inanırdı. Orxon-Yenisey abidələrində türkün tanrı övladı olması inamı və türklərin tanrı himayəsində yaşaması etiqadı əksini tapmışdı.

Qədim türklər memarlıq və incəsənətin də inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Onlar şəhərlər salmış, öz xaqanlarının şərəfinə heykəllər ucaltmış və yaşayış tərzlərini əks etdirən rəsmlər çəkmişlər.

Orxon-Yenisey abidələrinə dair əlavə məlumat toplayın.

Orxon-Yenisey əlifbası

İslam mədəniyyəti

Xilafət dövründə vahid İslam mədəniyyətinin formalaşması nəticəsində müsəlman ölkələri dünyanın ən qabaqcıl ölkələri hesab olunurdu. Geniş ərazili xilafətdə təsərrüfatın inkişafı, böyük şəhərlərin olması və İslam dininin yayılması mədəniyyətin inkişafına təkan verdi. İslam dininin yayıldığı ərazilərdə ərəb dili elmi və ədəbi dilə çevrildi. Dövlət işləri ərəb dilində aparılır, məscidlərin yanında fəaliyyət göstərən məktəblərdə müqəddəs "Quran" və ərəb dili öyrədilirdi. Məktəbi bitirənlər təhsillərini mədrəsələrdə davam etdirirdi. Alimlərin dərs dediyi mədrəsələrdə dini biliklərlə yanaşı, riyaziyyat, astronomiya və təbabətə aid elmi biliklər də verilir.

Sonralar isə Avropada mədrəsələrin nümunəsində ali məktəblər yaradılacaqdı.

Dini ibadətlər də bu dildə yerinə yetirilirdi. Qədim Avropa və Şərq xalqlarının mədəniyyəti öyrənilir, müxtəlif dillərdə olan elmi və ədəbi əsərlər ərəb dilinə tərcümə olunurdu. Əl yazısı ilə meydana gələn kitablar mədrəsələrin zəngin kitabxanalarını bəzəyirdi.

Təhsilin inkişafı nəticəsində elmi biliklər sürətlə yayılırdı. Xilafətdə elmi biliklərin bir çox sahələri inkişaf edirdi. Sənətkarlıq və ticarətin inkişafı da buna təsir göstərirdi. **Hind rəqəmlərindən istifadə edən ərəblər cəbr elminin əsasını qoydular.**

Sizcə, ərəbdilli İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsinin səbəbləri hansılardır?

Kufi xətti ilə yazılmış "Quran"-dan iki nümunə

Fərabî

Aristotelin əsərlərinin izahını verdiyinə görə böyük alim **Fərabini** "ikinci müəllim" adlandırırdılar. Fərabî də Aristotel kimi elmi biliklərin təsnifatını vermişdir.

Xarəzmdə yaşamış **Əbu Reyhan əl-Biruni** müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olmuş, Şərqdə diametri təqribən 5 metrə yaxın olan **ilk qlobusu** düzəltmişdi. **O, Yerin Günəş ətrafında fırlanması fikrini irəli sürmüşdü.**

Ərəb xilafətində **astronomiya** elmi də inkişaf etmişdi. **Rəsədxanələrdə çalışan astronomlar Yer kürəsinin təxmini ölçülərini hesablamışdılar.**

Əbu Reyhan əl-Biruni

Müsəlman alimi **İbn Sina "Elmlərin şeyxi"** adlandırılırdı. Onun tibbə dair əsərləri uzun müddət Şərqdə və Avropa ölkələrində əsas dərslik olmuşdur. O, görkəmli Azərbaycan alimi Bəhmənyarın müəllimi olmuşdur.

Xilafətdə tarix elmi də inkişaf etmişdi. **Bəlazuri** ərəb işğallarına həsr olunan **ilk tarix əsərini** yazmışdı. Xilafətin iki yüzillik tarixini qələmə alan **Təbəri** xürrəmilər hərəkətinə dair məlumat vermişdi.

Xilafət dövründə memarlıq çox inkişaf etmişdi. Yeni şəhərlər salınır, əsil sənət əsəri olan memarlıq abidələri inşa olunurdu. Tikililər içərisində əsas yeri məscidlər tuturdu. Samirə şəhərindəki **Ulu məscid** dövrün gözəl memarlıq nümunəsi idi.

Kitabların uzunun köçürülməsi nəticəsində **xəttatlıq** sənəti inkişaf edirdi.

Ərəb ədəbiyyatının "qızıl dövrü" Abbasi xilafətinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Ərəbdilli ədəbiyyatın inkişafında xilafətə daxil olan bütün xalqların nümayəndələri iştirak edirdi.

İbn Sina

İslam ölkələrində ərəb dilinin elm dili olmasının mədəniyyətin inkişafına hansı təsirləri oldu?

Ərəb xilafəti dövründə rəssamlıq və heykəltaraşlığın inkişaf etməməsinin səbəblərini araşdırın.

Ulu məscid

Bizans və Avropa mədəniyyəti

Erkən orta əsrlərdə Bizans mədəniyyəti inkişaf etməkdə idi. Bu mədəniyyət, əsasən, qədim Roma və yunan ənənələrindən bəhrələnmişdi. Bizans şəhərləri yalnız sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri deyil, həmçinin mədəniyyət ocaqları idi.

VII yüzillikdən başlayaraq yunan dili imperiyanın dövlət dilinə çevrildi. Təhsil və elm inkişaf etdi. Bizansda savadlı adamların sayı Qərbi Avropadakından daha çox idi. XI yüzillikdə Konstantinopolda universitet açıldı. Burada hüquq və fəlsəfə fakültələri fəaliyyət göstərirdi.

Orta əsrlər memarlığının inkişafında Bizansın özünəməxsus yeri vardır. İmperator **Yustinianın əmri ilə** Konstantinopolda tikilmiş **Müqəddəs Sofiya məbədi** Bizans memarlığının möhtəşəm nümunəsidir. Osmanlılar Konstantinopolu ələ keçirdikdən sonra məbədi məscidə çevirdilər.

Antik dünyadan orta əsrlərə keçid dövründə Qərbi Avropada mədəniyyət tənəzzül etdi. Savadlı adamlar, əsasən, din xadimləri idi. Kilsə məktəblərində dərslər latın dilində keçirilirdi. Bu dildə isə o zaman heç bir xalq danışmırdı.

Frank imperatoru Böyük Karl təhsilə, elmə və mədəniyyətə böyük diqqət göstərirdi. O, məktəblər açdırır, saraya müxtəlif ölkələrdən savadlı adamlar dəvət edir, paytaxt Aahendə daşdan saraylar və kilsələr tikdirirdi. Böyük Karlın tədbirləri nəticəsində mədəniyyətdə yüksəliş başlandı. Frank imperiyasının tənəzzülünə qədər davam etmiş həmin dövrü **"Karoling oyanışı"** adlandırırlar.

Bizans mozaikası

Bizans və Qərbi Avropa mədəniyyətlərini müqayisə edin.

Beş ilə inşa olunmuş Müqəddəs Sofiya məbədinin tikintisinə on min adam cəlb olunmuşdu. İmperator buranı baş məbədə çevirmək istəyirdi. Bu nəhəng binanın ölçüsü 76,5 x 68,4 metr, hündürlüyü isə 51 metrdir. Əsas dördkünc binanın üzərində nəhəng günbəz var. Məbədin iç divarları və sütunlarına müxtəlif rəngli mərmərdən üz çəkilmiş və mozaikalarla* bəzədilmişdir.

* Mozaika

eyni və ya müxtəlif rənglərdə şüşə, daş hissəcik və keramikadan hazırlanmış incəsənət nümunəsidir.

Aya Sofiya

BÖYÜK SƏLCUQ DÖVLƏTİ

Səlcuqlar, Çağrı bəy, Toğrul bəy, Nişapur, Malazgird döyüşü

Səlcuq əyanının fiquru

Oğuz dövlətində subaşı vəzifəsini **Qınıq** boyundan **Səlcuq bəy** icra edirdi. Bir müddətdən sonra Oğuz hökmdarı ilə arası dəyən Səlcuq bəy ətrafında olan Oğuz tayfaları ilə Aral gölüne doğru köç etdi. Bu köçün digər səbəbi isə yer və otlaq çatışmazlığı idi.

Səlcuq bəy Cənt şəhərinə gəldi. Ondən əvvəl köç etmiş müsəlman türkləri də burada yaşayırdılar. Səlcuq bəy özünə tabe olan oğuzlarla birlikdə müsəlman oldu. Bundan sonra onlar **türkmən** adlanmağa başladı. İslam dinini qəbul etməsi bölgədə Səlcuq bəyin nüfuzunu artırdı və digər türk-müsəlman tayfalarının onun ətrafında cəmləşməsinə şərait yaratdı. Bu amil Oğuz dövlətinə qarşı mübarizədə onun işini asanlaşdırdı.

Səlcuq bəy

Səlcuqların regionda nüfuzunu artıran amillər hansılar idi?

Səlcuq bəyin vəfatından sonra onun varisləri səlcuqlar adı ilə tanındı. Mübarizəni onun oğlanları və nəvələri davam etdirdi. Bu mübarizədə hələ babalarının sağlığında idarəçilik təcrübəsinə yiyələnmiş nəvələri Çağrı və Toğrul qardaşları xüsusilə fərqlənirdi.

Qaraxanlı və Qəznəli hökmdarları qardaşların rəhbərlik etdiyi səlcuqlara qarşı birlikdə mübarizə aparırdılar. Ancaq bu mübarizə səlcuqları daha da gücləndirdi.

Səlcuqlar siyasi təzyiqlərdən, yer darlığından və otlaq çatışmazlığı səbəbindən Anadoluya da axın etdilər. Onlar Qərba – Anadoluya geniş miqyaslı bir kəşfiyyat yürüşü etmək qərarına gəldi. Yürüşə Çağrı bəy rəhbərlik edirdi. Səlcuq oğuzları 1015-ci ildə Bizansın şərq əyaləti olan Van gölünün ətrafına çatdı. Burada Bizans və onun himayə etdiyi tayfalar darmadağın edildi.

Çağrı bəy

Bizansa kəşfiyyat yürüşünün nəticəsini müəyyən edin.

Çağrı bəy bir müddət sonra geri qayıtdı. Bu yürüş nəticəsində oğuzlar növbəti yurd sala biləcəkləri yeri müəyyənləşdirdilər.

Səlcuqlar ətraflarındakı tayfalarla birlikdə XI yüzilliyin əvvəllərində qəznəlilərin hakimiyyəti altında olan Xorasanda da məskunlaşmışdılar. Onlarla toqquşmadan ehtiyat edən Qəznəli Sultan Məsud bəzi əraziləri səlcuqlara verməyə məcbur oldu.

Bu dövr mənbələrində Bizansın şərq əyalətlərində görünən Çağrı bəyin süvariləri haqqında "Yel kimi uçan atlar üstündə uzun saçlı, yaylı və mizraqlı türkmənlər..." – deyə söz açılır.

Ədaləti, zəkası, cəsarəti və siyasi dünyagörüşü ilə fərqlənən Toğrul bəy Səlcuq dövlətinin ilk sultanıdır. O, hakimiyyəti dövründə təməlini atdığı Böyük Səlcuq imperatorluğunu dünya dövləti səviyyəsinə qaldırmış, dini dövlətdən ayırmışdır. Qardaşı Çağrı bəy və onun oğlanları ilə birlikdə İslam dünyasında əməvilər və abbasilərdən sonra yeni bir Türk-islam yüzilliyinin əsasını qoymuşdur. Türklər Yaxın Şərqi fəth edərək xəlifəni öz himayələri altına almış və İslam dünyasının ağası olmuşlar.

Sultan Məsudun ordusu say baxımından səlcuqlardan üstün idi.

Dövrün tarixçiləri bu ordunu *"Bütün Türküstanın belə qarşısında dura bilməyəcəyi qədər böyük və təchizatlı bir ordu"* olduğunu qeyd edirdilər.

Səlcuqlar onlara verilən ərazilərlə kifayətlənməyib **1038-ci ildə** Nişapur şəhərini ələ keçirdilər. Beləliklə, mərkəzi **Nişapur** şəhəri olan qüdrətli türk dövləti – **Böyük Səlcuq dövləti** yaranmış oldu. Toğrul bəy burada Səlcuq idarə üsulunu qurmağa və təşkilatlanmağa başladı.

Bundan xəbər tutan Sultan Məsud Hindistan səfərini yarımçıq saxlayıb geri döndü. O, 300 döyüş fili, 50 minlik ordu toplayıb səlcuqların üzərinə hərəkət etdi.

1040-cı ildə səlcuqlarla qəznəvilər Mərv yaxınlığında, Dəndənəkan adlı yerdə həlledici döyüşə girdilər. Üç gün davam edən döyüşlərdə səlcuqlar parlaq qələbə qazandılar. Bu qələbə səlcuqların Mərkəzi Asiyada mövqeyini möhkəmləndirdi, İran və İraqa yollarını açmış oldu. Toğrul **sultan** elan edildi.

Sizcə, nə üçün səlcuqlar sayca üstün olan qəznəvilərə qalib gəldilər?

Dəndənəkan döyüşü

Sultan Toğrulun Bağdada daxil olması

Dəndənəkan qələbəsiindən sonra **Mərv şəhərində böyük qurultay** toplandı. Qurultayda yeni ərazilərin ələ keçirilməsi, dağınıqlı olan digər ərazilərə: Bizansa, Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana yürüşlər edilməsi qərara alındı. Yürüşlərin yaxın məsafədən idarə olunması üçün paytaxt 1043-cü ildə **Rey şəhərinə** köçürüldü. Qısa müddət ərzində böyük ərazilər tabe edildi.

1054-cü ildə **Cənubi Qafqaza** yürüş edildi. Bu yürüşdə əsas məqsəd bölgənin müsəlman dövlətlərini öz tərəfinə çəkmək və digər dövlətlərə qarşı mübarizədə onların qüvvəsindən istifadə etmək idi.

Sultan Toğrul hakimiyyətini Abbasi xəlifəsinin mənəvi nüfuzu ilə gücləndirmək üçün 1055-ci ildə **Bağdada** daxil oldu. Abbasi xəlifəsi də Sultan Toğrula tabe olduğunu bildirdi və onu "**Şərqi və Qərbi hökmdarı**" elan etdi. Bundan sonra xəlifənin əlində yalnız dini hakimiyyət qaldı.

Sultan Toğrulun Bağdad səfərinin türk dünyası üçün nəticəsini dəyərləndirin.

Beləliklə, Sultan Toğrulun hakimiyyəti dövründə səlcuqlar Amudəryadan Fərat çayına qədər böyük ərazilərin sahibi oldu.

Səlcuq sarkərdəsi

Alp Arslan

Sultan Toğrulun vəfatından sonra hakimiyyətə Çağrı bəyin oğlu **Alp Arslan (1063–1072)** gəldi. O, ilk vəzifə kimi Oğuz birliyini qorumaq, dövləti daha da gücləndirmək üçün hərəkətə keçdi. Alp Arslan Bizansla əlaqə saxlayan erməni, gürcü və abxazları məğlub edib, Tiflis, Ani və Qars şəhərlərini ələ keçirdi. ***Onun əsas məqsədi isə Anadolunu türk torpağına çevirmək idi.***

Alp Arslan Bizansla döyüşə başlamazdan əvvəl onların sarayına elçilər göndərərək sülh təklif etdi. Lakin Roman Diogen onlara cavabında: “İsfahanmı, yoxsa Həmədanmı yaxşıdır? Mən İsfahanda, atlarım isə Həmədanda qışlayacaq”.

Türk elçisi isə cavabında: “Atların Həmədanda qışlayar, sənə gəlcincə bu, hələlik məlum deyil”.

Bizans imperatoru Roman Diogen əli silah tuta bilən bütün kişiləri orduya cəlb etdi. Balkan yarımadasında məskunlaşan oğuz-peçeneq birlikləri də bu orduya qoşulmuşdu. Artmaqda olan türk təhlükəsinin qarşısının alınması üçün Avropa dövlətlərindən də kömək istənilirdi. Bu tədbirlərdən sonra Diogen türk təhlükəsinin qarşısını alacağına və əvvəldən Anadoluya gələn türkləri də birdəfəlik buradan çıxaracağına əmin oldu. Bizans ordusu bu tədbirlərdən sonra Malazgird istiqamətində irəliləməyə başladı.

Malazgird döyüşü

Tərəflər 1071-ci ilin avqustunda **Malazgird düzənliyində** qarşılaşdı. Türk süvariləri hər tərəfdən hücumə keçsə də, nəticəsiz oldu. Bu zaman türk ordusu “**Turan taktikası**”na əsasən döyüşə-döyüşə və pusqular quraraq geri çəkilməyə başladı. Döyüşün gedişində oğuzlar və peçeneqlər də öz soydaşlarının tərəfinə keçdilər. Vəziyyətin ağırlığını görən imperator geri çəkilmək əmri verdi. Bundan istifadə edən Alp Arslan onların üzərinə qəti hücumə keçərək döyüşün taleyini həll etdi. Yaralanmış imperator türk sərkərdələri tərəfindən əsir götürüldü.

Alp Arslan böyük mərdlik göstərərək Bizans imperatorunu bağışladı və onunla sülh müqaviləsi bağladı. Sülhün şərtlərinə əsasən Bizans hər il səlcuqlara vergi ödəməli və lazım olduqda hərbi yardım göstərməli idi.

Dünya tarixində Malazgird döyüşü mühüm dönüş nöqtəsi hesab edilir. **Çünki bu döyüşün nəticəsi olaraq Anadolu həmişəlik türk torpağı oldu.** Bu uğurlu döyüşdən sonra **Abbasi xəlifəsi Alp Arslanı "Müsəlmanların xilaskarı" və "İslamın nuru" adlandırdı.**

Malazgird döyüşünün dünya tarixində rolu nə oldu?

Alp Arslan 1072-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyətə oğlu **I Məlikşah (1072–1092)** gəldi. I Məlikşahın hakimiyyəti illəri Səlcuq dövlətinin siyasi qüdrətinin çiçəklənmə dövrü idi. Hələ atasının zamanında vəzir olan **Nizamülmülk** Məlikşahın hakimiyyəti illərində də ona yaxından kömək oldu.

I Məlikşah hakimiyyətinin ilk günlərindən ölkədə daxili sabitliyi qoruyub saxlamağa və Şərq sərhədlərini möhkəmləndirməyə başladı. **İmperatorluğun mərkəzini İsfahana köçürən Məlikşah** yeni yürüşlər üçün hazırlıq görməyə başladı.

O, qaraxanlıları məğlub edib asılı vəziyyətə saldı və vergi verməyə məcbur etdi. Məlikşahın hakimiyyəti illərində dövlət qərbdə Aralıq dənizindəkə olan böyük bir ərazini əhatə edirdi.

I Məlikşah iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradan addımlar atmışdı. **Belə ki vahid ölçü, çəki və pul sistemləri yaratmış, karvan yollarının təhlükəsizliyini təmin etmiş və tacirləri bəzi rüsumlardan azad etmişdi.**

Turan taktikası

Sultan I Məlikşahın dövründə dövlətin çiçəklənmə səbəbləri nə idi?

Səlcuq pulları

Dövlətin süqutu

1092-ci ildə Məlikşahın ölümündən sonra dövlət tədricən tənəzzül etməyə başladı. Uzun sürən ara müharibələri və tabe edilən xalqların üsyanları dövləti zəiflətdi. Bu zəiflik Avropa xaçlılarının hücumlarının qarşısını almağa imkan vermədi və Aralıq dənizi sahillərində bəzi ərazilər itirildi.

Sonuncu Səlcuq sultanı **Səncər** qaraxanlı və qəznəvilərə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparsa da, monqol əsilli qarakitaylara məğlub oldu. Qarakitaylar Mavərənnəhrə ələ keçirdilər. Qeyri-müsəlman tayfanın Səncəri məğlub etməsi müsəlman əhali arasında onu nüfuzdan saldı.

1157-ci ildə Sultan Səncərin vəfatından sonra Böyük Səlcuq dövləti süqut etdi.

Böyük dövlətlərin süqut etməsinə səbəb olan amilləri müəyyən edin.

BÖYÜK MONQOL İMPERİYASI. QIZIL ORDU. MOSKVA KNYAZLIĞI

Çingiz xan, Qaraqorum, noyon, bahadır, "Böyük yasa",
yarlıq, tarxan, baskak, knyaz, "Uqra görüşü", çar

Qədim zamanlardan etibarən monqollar Mərkəzi Asiya-
nın çöllərindən Altay dağlarının qərbinə qədər geniş
ərazilərdə yaşayırdılar. Ərazi əkinçiliyə yararlı olmadığı
üçün monqolların məşğuliyyəti, əsasən, ovçuluq və
köçəri maldarlıq idi.

XII yüzillikdə artıq monqollar arasında qəbilə münasibətləri dağıldı.
Tədricən maldar təsərrüfatlar içərisində sosial bərabərsizlik yaran-
mağa başladı. Daha varlı təsərrüfatlar əsas tayfadan ayrılıb digər
ərazilərə köç etməyə başladı. Tayfalararası çəkişmələr, iqlim şərai-
ti, otlaq sahələri uğrunda mübarizələr də monqolları yeni ərazilərə
köçməyə sövq edirdi. Ona görə də yenicə yaranmağa başlayan
feodal münasibətləri köçmə xarakteri daşıyırdı.

Çingiz xandan qabaq dağınıq halda olan monqollar tədricən yeni
birləşmələr – **ordular** yaratdılar. Hərbi təşkilat olan orduların ba-
şında **bahadır** və **noyonlar** dururdu. Özlərinə tabe olan tayfa-
ların sayını artırıdınca onlara böyük xan tərəfindən **xan** adı verilirdi.

Monqol tayfalarından birinin başçısı Temuçin nayman, kerait və
merkit tayfalarını məğlub etdi. Sonra **1206-cı ildə Onon çayı sa-
hilində qurultay** çağırdı. Qurultayda ona tabe olan tayfa başçı-
ları da iştirak edirdi. Temuçin bu qurultayda **böyük xan seçildi**
və **Çingiz adını qəbul etdi** (1206–1227). Beləliklə, Böyük Monqol
xaqanlığının əsası qoyuldu. **Qaraqorum** şəhəri yeni dövlətin pay-
taxtı seçildi.

**Monqol dövlətinin yaradılmasında Çingiz xanın rolu nədən
ibarətdir?**

Monqolların uğurları, əsasən, Çingiz xanın iti ağılı və uzaqqörən
xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. O ən çətin anlarda müstəqil və doğru
qərarları ilə hakimiyyətini möhkəmləndirirdi.

Monqolların qanunlar məcəlləsi "**Böyük yasa**" və ya "Çingiz xan
yasaları" adlanır. Çingiz xan bu yasalarında itaət altına alınmış

Çingiz xan

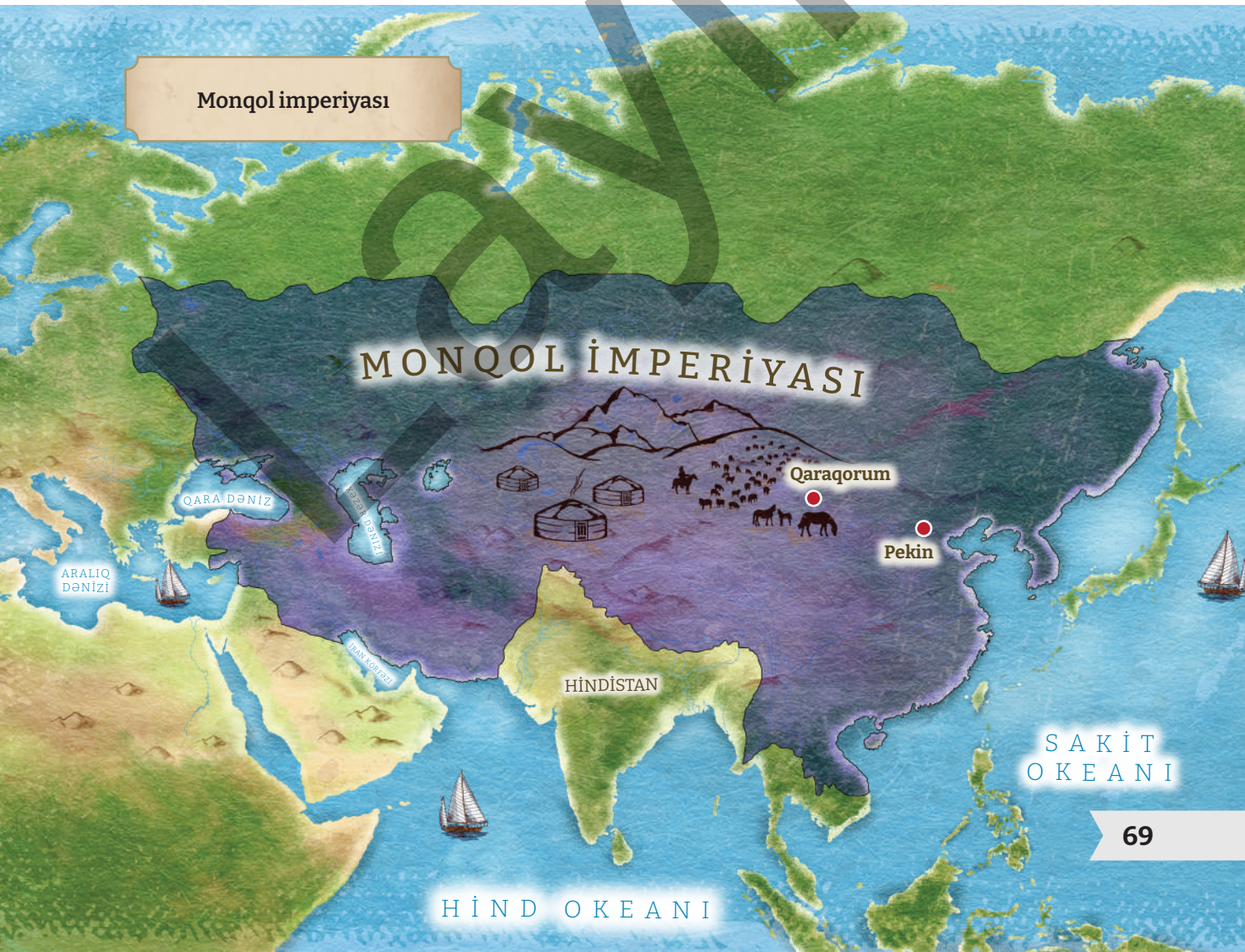

xalqları ədalətlə idarə etməyi hədəfə almışdı. Hamı "Böyük yasa"ya and içməli və onun bütün maddələrinə sözsüz əməl etməli idi. Bu yasalar müqəddəs hesab olunur, təbə olmayanlar ölüm cəzalandırılırdı. "Böyük Yasa"ya görə bütün təbə edilmiş torpaqlar və xalqlar xan nəslinin mülkiyyəti sayılırdı. Bu səbəbdən Çingiz xan onları oğulları arasında **uluslara** böldü.

"Böyük Yasa" adlandırılan qanunlar toplusunun mahiyyətini izah edin.

Monqollarda hərbi təşkilat necə qurulmuşdu?

Monqol əsgərinə aid dəmir dəbilqə

Çingiz xan geniş işğallara başlamaq üçün güclü ordu yaratmalı idi. Bu məqsədlə tabe edilən ərazilər göndərdikləri əsgərlərin sayına uyğun olaraq onluqlara, yüzlüklərə, minliklərə və tümənlərə bölündü. Çingiz xan tayfa başçılarına və noyonlara ordudakı əsgərlərin sayından asılı olaraq **onbaşı**, **yüzbaşı** və **minbaşı** rütbələri verdi.

Ordusunda ciddi nizam-intizam yaradaraq qanunlara tabe olmayanları edam etdirirdi.

Monqol işğalları

Çingiz xan geniş çöllərdə yaşayan bütün monqol və türk tayfalarını birləşdirdikdən sonra işğallara başladı. Sərt intizamlı güclü hərbi təşkilata malik olan idarəetmə sistemi yaradıldı. Qoşunda nizə ilə silahlanmış çevik atlı dəstələri ordunun əsas zərbə qüvvəsi idi.

Əvvəlcə işğal olunacaq ərazi seçilir, dəqiq kəşfiyyat məlumatları toplamaq üçün oraya ticarət karvanları göndərilirdi. Ərazinin dəqiq məlumatları əldə edildikdən sonra qəfil hücum təşkil olunurdu. İşğal olunan ərazilərdə şəhərlər və kəndlər yandırılır, əhali qılıncdan keçirilirdi. Bu, qorxu yaradaraq yeni ərazilərin işğalı zamanı əhəlinin müqavimətini qırmaq məqsədilə edilirdi.

Köçəri monqolların oturaq əkinçilik bölgələrinə basqınları viranedicidir. Çingiz xan və onun sərkərdələri əkinçilik bölgələrinin və şəhərlərin dağıdılmasını, onların əhalisinin məhv edilməsini ənənəyə çevirdi. Bu, işğal edilmiş geniş əraziləri nəzarət altında saxlamaq üçün monqol hərbi qüvvələrinin yetərli olmaması ilə bağlı idi.

Tabe edilən ərazilərdə baş verən üsyanları qəddarlıqla yatırır, kütləvi qətləmələrdən çəkinmirdi. Kütləvi qırğınlarda əsas məqsəd xalqları qorxutmaq, zəiflətmək və yerlərdə işğalçılara qarşı üsyanların qarşısını almaq idi.

Hücuma məruz qalan ölkələrdə feodal dağınıqlığının hökm sürməsi, ara müharibələri və vahid dövlətin olmaması monqol yürüşlərini asanlaşdırırdı. Çox vaxt bu ölkələrin hökmdarları xalq kütlələrini silahlandıraraq monqolara qarşı göndərməkdən qorxurdular.

Monqol süvarisi

Monqollar yürüşdə

1207-ci ildə Çingiz xan qalibiyyətli hərbi səfərlərə başladı. Sibir və Şərqi Türküstan tabe edildi. 1215-ci ildə Pekin şəhəri daxil olmaqla şimali Çinin işğalı başa çatdırıldı. Çingiz xan Çində həlledici müvəffəqiyyətə imza atdı.

Şimali Çinin işğal edilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

Daha sonra o, əsas hərbi qüvvələrini qərbə yönləndirdi və Xarəzmşahlar dövlətinə hücum etdi. Güclü ordusu olmasına baxmayaraq, Xarəzmşah Məhəmməd monqollarla açıq döyüşə girməkdən çəkindi. O daha çox şəhərlərin qala divarlarını möhkəmləndirməklə müqavimətə üstünlük verdi.

Çingiz xan Pekinə daxil olarkən

Xarəzmşahlarla döyüş

Batı xan

Çingiz xan Xarəzmşahlar dövlətinin əsas mərkəzlərinə eyni vaxtda hücum etmək üçün ordunu hissələrə böldü. Şəhərlər dağıldı, əhalinin bir qismi qılıncdan keçirildi. Xarəzmşah Məhəmməd monqollara müqavimət göstərə bilmədi. Onun ölümündən sonra müqaviməti oğlu Cəlaləddin aparsa da, istəyinə nail ola bilmədi. Beləliklə, **Mərkəzi Asiyanın işğalı başa çatdırıldı.**

Xarəzmşahın oğlu Cəlaləddini təqib edən Cəbə və Subutayın orduları İrandan keçərək Cənubi Qafqaza qədər irəlilədi. Bu yürüşlər gələcəkdə Cənubi Qafqazın işğalı üçün zəmin yaratdı. Monqollar 1222-ci ildə Dərbənd keçidindən keçərək Şimali Qafqaza gəldilər. Burada birləşmiş rus-qıpçaq qoşunlarını məğlub edib ölkələrinə qayıtdılar.

1235-ci ildə paytaxt Qaraqorumda keçirilən qurultayda rus çöllərinə və Avropanın cənub-şərq hissəsinə yürüşlər etmək haqqında qərar qəbul olundu. Çingiz xanın nəvəsi Batı xanın başçılıq etdiyi monqol ordusu İdil bulqarlarını və rus knyazlarını tabe etdi, Polşa, Macarıstan və Çexiyaya daxil oldu.

Böyük Monqol xaqanının ölüm xəbəri Batı xanın yürüşlərinin dayanmasına səbəb oldu. Uzunmüddətli yürüşlər nəticəsində əsgərlərin yorulması, ordu sıralarının pozulması, işğal edilən ərazilərdə baş verən xalq üsyanları Batı xanın Avropanın içərilərinə irəliləməsinə mane oldu.

Xubilay xanın hakimiyyəti dövründə paytaxt Qaraqorumdan Pekinə köçürüldü. O, Cənubi Çini işğal edib 1271-ci ildə özünü Çin imperatoru elan etdi və **Yuan sülaləsinin** əsasını qoydu.

XIV yüzilliyin əvvəllərində Monqol imperiyası parçalandı və onun geniş ərazilərində müstəqil feodal dövlətləri yarandı. Bir müddət sonra Çində baş verən üsyan nəticəsində Yuan monqol sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu.

Monqol işğallarının əhatə etdiyi ərazilərdə hansı müasir dövlətlər mövcuddur?

Qızıl Ordu dövləti

Çingiz xan hələ sağlığında böyük imperatorluğu oğlanları arasında bölüşdürmüşdü. Monqolustandan Qərbdə yerləşən ərazilər Çingizin böyük oğlu Cuciyə verilmişdi. Cucinin ölümündən sonra onun yerinə oğlu Batı xan keçdi. Batı xanın başçılığı ilə monqolların qərbə – Avropaya doğru yürüşləri başlandı. Nəticədə XIII yüzilliyin 40-cı illərində yeni dövlətin əsası qoyuldu. Tarixi qaynaqlarda "Cuci ulusu", "Qərb ulusu" kimi xatırlanan bu dövlət rus mənbələrində "Qızıl Ordu" adlandırılmışdır. Bu ad Xan çadırının örtüyünün qızılı rəngdə olması ilə əlaqələndirilir. Avropalılar da bu adı ruslardan götürmüşdür. Dövlətin ilk paytaxtı İdil çayı sahilində salınmış **Saray Batı** şəhəri idi.

XIII yüzilliyin ikinci yarısında Qızıl Ordunun təxmini ərazisi

Qızıl Orduya tabe olmuş rus knyazlıqlarının ərazisi

İlk vaxtlar Böyük Monqol imperatorluğundan asılı olan Qızıl Ordu XIII yüzilliyin sonlarında tam müstəqil idarə olunmağa başladı. Geniş torpaqlara sahib olan Qızıl Ordunun ərazisində yaşayan xalqlar içərisində türklər çoxluq təşkil edirdi. Azlıqda qalan köçmə monqollar türk tayfaları ilə qaynayıb qarışaraq onların dilini, adət-ənənələrini mənimsədilər. **Özbək xanın hakimiyyəti dövründə İslam dininin qəbul olunması ilə ölkədə türkləşmə prosesi başa çatdı.**

Qızıl Ordu dövlətində idarəçilik sistemi necə qurulmuşdu?

Qızıl Ordunun əhalisinin əsas hissəsini kimlər təşkil edirdi?

Qızıl Ordu dövlətinin başında **böyük xan** adlandırılan hökmdar dururdu. Onun yanında məşvərət orqanı kimi **ali məclis** fəaliyyət göstərirdi. Vergiləri **baskak** adlı məmurlar toplayırdı. Qızıl Orduda feodal münasibətləri formalaşırdı. Feodallar içərisində bəzi imtiyazlı şəxslər – **tarxanlar** vergidən azad olunmaları haqqında böyük xandan yarlıq (fərman) alırdılar.

Məmur özbaşınalıqları, vergilərin çoxluğu xalqın narazılığını artırırdı. Baş verən üsyanlar monqol ağalığına zərbə vurur, tabe olan ölkələrin müstəqillik meyillərinə təkan verirdi.

Qızıl Ordunun zəifləməsindən istifadə edən rus knyazları Moskva knyazı ətrafında birləşərək 1380-ci ildə Kulikovo çölündə sərkərdə Mamay xanı ağır məğlubiyyətə uğratdılar.

Əmir Teymurun köməyi ilə taxta çıxan Toxtamış xan 1382-ci ildə Moskvanı tutdu. Onun Teymurdan asılı olan ölkələrə qarətçi yürüşləri iki dövlət arasında toqquşmalara səbəb oldu. 1395-ci ildə **Terek çayı** sahilində baş verən döyüşdə Toxtamış xan məğlub oldu. Qızıl Ordunun şərq vilayətləri Teymurilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Bu hadisələrdən sonra Qızıl Ordu bir daha özünə gələ bilmədi və parçalanmağa başladı. XV yüzillikdə Qızıl Ordunun tərkibindən bir sıra ərazilər ayrıldı. Qazan, Həştərxan, Sibir, Krim xanlıqları və Noqay Ordusu kimi müstəqil dövlətlər yarandı.

Monqol döyüşçüsü

Qızıl Ordunun zəifləməsinə hansı amillər səbəb oldu?

Qızıl Ordunun itirilmiş qüdrətini bərpa etməyə çalışan Əhməd xan 1480-ci ildə Moskva knyazlığı üzərinə yürüş etdi. Uqra çayı sahilində rus knyazlarının birləşmiş qüvvələri ilə Əhməd xanın qoşunları qarşılaşdı. Lakin tərəflərdən heç biri çayı keçməyə cəsarət etmədi. Əhməd xan geri çəkildi və bir qədər sonra öldürüldü. Tarixdə **"Uqra görüşü"** kimi tanınan bu hadisə nəticəsində Moskva knyazlığının Qızıl Ordudan vassal asılılığına son qoyuldu. **Daxili çəkişmələr və ara müharibələri nəticəsində Qızıl Ordu dövləti XVI yüzilliyin əvvəllərində süqut etdi.**

Qızıl Ordunun parçalanması nəticəsində meydana gəlmiş türk xanlıqlarının ərazisini xəritədə müəyyən edin.

Moskva knyazlığı XV yüzillikdə

Moskva knyazlığı

XIV yüzilliyin əvvəllərində Moskva knyazlığı özünün yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Rus torpaqlarından xərac almaqla kifayətlənən Qızıl Ordu xanları zərurət yaranmadıqca rus şəhərlərinə hücumlar etmirdilər. Buna görə də şəhər həyatında yüksəliş baş verdi, ticarət həyatı bərpa olundu. Moskva iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrildi. Xarici təhlükələr də ölkənin birləşdirilməsini zəruri edirdi.

Vaxtilə Qızıl Ordu xanlarından xərac toplamaq üçün yarlıq alan Moskva knyazlığı artıq xəracı vaxtılı-vaxtında ödəmirdi. Qızıl Ordu dövlətinin Teymurilərle mübarizədə zəifləməsi Moskva knyazlığının güclənməsinə şərait yaratdı.

XV yüzilliyin ikinci yarısında knyaz III İvanın dövründə rus knyazlıqlarının Moskva knyazlığı ətrafında birləşdirilməsi sürətləndi. Bu proses XVI yüzilliyin əvvəllərində başa çatdı. Vahid Rusiya dövləti yarandı. 1533-cü ildə **IV İvan** böyük knyazlıq taxtına əyləşdi. O, 1547-ci ildə **çar** titulu qəbul etdi. **IV İvan** Qroznı ilk rus çarı oldu.

O, mərkəzləşmiş idarəetmə sistemini təşkil edərək dövlət aparatını təkmilləşdirdi, hərbi sahədə qayda-qanun yaratdı. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan qüvvələrə divan tutuldu.

Rusiyanın işğalçılıq planlarında Volqaboyu ərazilərə yiyələnmək əsas məqsəd sayılırdı. Türk xanlıqları daxilində baş verən qarşıdurmalardan istifadə edən Rusiya XVI yüzilliyin ikinci yarısında Qazan, Həştərxan və Sibir xanlıqlarını işğal etdi.

Beləliklə, Rusiya Şərq ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqələri saxlamaq imkanları qazandı.

İvan Qroznı

Türk xanlıqlarının işğal edilməsinin Rusiya dövləti üçün əhəmiyyəti nə idi?

DEHLİ SULTANLIĞI. BÖYÜK MOĞOL DÖVLƏTİ

Qütbəddin Aybək, Sultan Əlaəddin, Panipat döyüşü,
Babur şah, Əkbər şah

Qütb Minar

Hindistanın şimalına Ağ Hun, Qəznəli və digər türk dövlətlərinin yürüşü nəticəsində bölgədə türk tayfalarının siyasi üstünlüyü təmin edilmişdi. Bu üstünlük sonrakı dövrlərdə Hindistanın şimalında türk dövlətlərinin – **Dehli sultanlığı** və **Böyük Moğol dövlətinin** meydana çıxmasına şərait yaratdı. Hindistanın böyük hissəsi, xüsusilə şimalı VI yüzillikdən XIX yüzilliyin ortalarına qədər türklərin hakimiyyəti altında olmuşdur.

Hindistanın şimalında türk-müsəlman əhalinin artmasının səbəbi nə idi?

Dehli sultanlığı

Sultanlıq 1206-cı ildə qıpçaq türkü olan **Qütbəddin Aybək** tərəfindən yaradılmışdır. Aybək ölkədə türk əhalisinin sayını artırmaq və türk dilini hakim dil etmək üçün çalışırdı. İslam dininin Hindistanda geniş yayılmasında onun böyük xidmətləri olmuşdur.

Dehli sultanlığı hansı şəraitdə yarandı?

Aybəkin varisi olmadığı üçün ölümündən sonra kürəkəni **Eltutmuş** hakimiyyətə gəldi. O, Şimali Hindistanda bəzi əraziləri tutaraq mövqeyini gücləndirdi. Monqol təhlükəsinin qarşısı alındı. Eltutmuş monqol hücumlarından canlarını qurtarmaq istəyən xeyli sayda türk tayfalarını qəbul etmiş və Şimali Hindistanda türk mədəni həyatının davamlılığını təmin etmişdir. Abbasi xəlifəsi tərəfindən Hindistan sultanı kimi tanınması onun hakimiyyətini daha da möhkəmləndirmişdi. Eltutmuş mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmiş, iqta sistemini həyata keçirmiş, nizami ordu yaratmış, adına pullar kəsdirmişdi.

Dehli sultanlığının pulları

Aybək in ölüm səhnəsi

Öz dövrünün böyük fəthlərindən olan Aybək Hindistanın şimal ərazilərini tabe etmişdi. Cəmərd, adil, himayəçi bir hökmdar olan Aybək həmçinin mədəniyyətin də inkişafına şərait yaratmış, Hindistanda bir çox məscid və məqbərələr tikdirmişdir.

Digər türk sultanları kimi o da idmanı sevirdi. Aybək 1210-cu ildə "Çövkən" oyunu zamanı atdan yıxılmış və bu onun ölümü ilə nəticələnmişdir.

XIII yüzilliyin sonlarında hakimiyyətə gələn Əlaəddin uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirərək Cənubi Hindistanı da tabe etdi. **Sultan Əlaəddin** vergi sistemini nizama salmış, ölkə iqtisadiyyatını sabitləşdirmiş və monqol təhlükəsinin qarşısını tamamilə almışdı.

XIV yüzilliyin sonlarında Dehli sultanlığının zəifləməsindən istifadə edən **Əmir Teymur** buraya hücum etdi. Əmir Teymurun Dehlini qərarət etməsi ölkədə vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Bu hücumdan sonra bəzi ərazilər Dehli sultanlığından ayrılaraq müstəqil oldu.

Sultan Əlaəddinin hansı addımları Dehli sultanlığını möhkəmləndirdi?

XIV yüzilliyin sonlarında Dehli sultanlığının zəifləməsinin daxili və xarici səbəblərini müəyyən edin.

Amaravati məktəbinin relyefi. II əsr

Dehli sultanlığı

BÖYÜK MONQOL DÖVLƏTİ

Dehli

DEHLİ SULTANLIĞI

Diogir

HİND OKEANI

Böyük Moğol dövləti

XVI yüzilliyin əvvəllərində Hindistanda zəifləmiş Dehli sultanlığı və bir sıra müstəqil hakimlər var idi. Əmir Teymurun nəslindən olan Babur **1526-cı ildə** Dehli sultanlığına hücum etdi. Hələdici döyüş **Panipat** yaxınlığında baş verdi. Babur qalib gələrək Dehli sultanlığının varlığına son qoydu. Hindistanda yeni türk dövlətinin – **Böyük Moğol dövlətinin əsası qoyuldu. Aqra** yeni dövlətin paytaxtı oldu. Babur şah bir sıra hind hakimlərini məğlub edib Hindistanda hakimiyyətini gücləndirdi.

Böyük Moğol dövləti hansı şəraitdə yarandı?

Onun "Baburnamə"si Yuli Sezarın "Xatirə"lərindən daha ciddi və daha səmimidir. Belə ki Babur düşmənlərinin qüsurlarını sayarkən onların üstün cəhətlərini də qeyd etmiş, mərdanəlik göstərmişdir.

İki böyük sərkərdənin – Çingiz xan və Əmir Teymurun varisi olmasına baxmayaraq, öz şəxsi zəkası və fəaliyyəti ilə Hindistanda elə bir səltənət yaratmışdı ki, bu türk səltənəti sonda Hindistanda müsəlman türk və buddist hindlilərinin qarışığından yeni bir xalqın – Pakistan xalqının tarix səhnəsinə çıxmasına səbəb olmuşdu.

Babur

Əkbər şahın hakimiyyət illəri (1556–1605) Böyük Moğol dövlətinin ən güclü dövrü hesab olunur. O, əvvəlcə daxili sabitliyi təmin etdi. Hindistanda dini dözümlülük möhkəmləndirildi, hindlilərlə müsəlmanların hüquq bərabərliyi təmin olundu. Əkbər şah uğurlu xarici siyasət yürüdərək Osmanlı, Səfəvi, Özbək və Portuqaliya dövlətləri ilə yaxşı əlaqələr qurdu.

Əkbər şahı islahatçı hökmdar hesab etmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

Əkbər şah

14

OSMANLI İMPERİYASI

Qayı boyu, Osman Qazi, Sultan I Murad, İstanbul,
Ankara döyüşü, Süleyman Qanuni, yeniçəri

Osman Qazi

Orxan Qazi

Anadoluya türklərin yerləşməsi Alp Arslanın Malazgird döyüşündəki qələbəindən sonra daha da sürətlənmişdi. Böyük Səlcuq dövlətinin parçalanması nəticəsində meydana gəlmiş dövlətlərdən biri də **Anadolu Səlcuq sultanlığı** idi.

XIII yüzilliyin I yarısında monqolların təzyiqi ilə Mərkəzi Asiya və Azərbaycanda yaşayan bəzi türk tayfaları da bu dövlətin ərazisinə sığınmışdı. Anadolu Səlcuq sultanları bu tayfaları, əsasən, Bizansla sərhəd ərazilərdə yerləşdirdilər. Belə tayfalardan biri də **Qayı** boyu idi. Söyüd adlı yer qayılara qışlaq, Domaniçi isə yaylaq yeri olaraq verilmişdi.

Anadolu Səlcuq sultanlığının zəifləməsi nəticəsində qayıların bəyi **Osman Qazi** 1302-ci ildə yeni dövlətin əsasını qoydu. Dövlət onun qurucusunun adı ilə **Osmanlı** adlandırıldı. Osmanın nüfuzunun artmasında onun sənətkarlara və xristian əhalisinə xoş münasibət göstərməsi böyük rol oynadı.

Osmanlı dövlətinin yaranmasının əhəmiyyəti nə idi?

Osmandan sonra hakimiyyətə onun oğlu **Orxan Qazi** gəldi. O, paytaxtı Söyüddən hələ atasının vaxtında fəth etdiyi Bursa şəhərinə köçürdü. Bursa Osmanlının paytaxtı oldu. Bursa şəhərinin mühasirəsi və fəthi zamanı Azərbaycanın Xoy şəhərində yaşayan Geyikli (Marallı) Baba da öz tərəfdarları ilə Osmanlı ordusuna köməyə gəlmişdi.

Orxan Qazinin öz ərazilərini genişləndirmək təşəbbüsü Bizans tərəfindən narahatçılıqla qarşılandı. Maltəpə yaxınlığında Osmanlı ordusu ilə Bizans qoşunu üz-üzə gəldi. Döyüşün taleyini Osmanlı ordusundakı oxçular həll etdilər.

Bizanslıları darmadağın edən Orxan Qazi dövlətinin ərazisinin şimalda Qara, cənubda isə Egey dənizi sahillərinə çıxışını təmin etdi. O, Osmanlı dövlətinin ərazisini inzibati baxımdan paşalıqlara və sancaqlıqlara böldü.

Osmanlı süvariləri

Orxan Qazinin fəaliyyətini dəyərləndirin.

Osmanlı süvarilərini təsvir edin.

Orxan Qazinin Bursanın fəthindən sonra şəhərə girişi

Osmanlı dövlətinin yüksəlişi

Orxan Qazidən sonra hakimiyyətə gələn oğlu **Murad** sultan elan edildi. Onun hakimiyyəti dövründə paytaxt Ədirnəyə köçürüldü. **1371-ci ildə** azsaylı Osmanlı ordusu **Çirmən döyüşündə** Balkan yarımadasına yiyələnməyə çalışan Serbiya krallığının 70 minlik qoşununu darmadağın etdi. Serb əsgərlərinin çoxu geri qaçarkən çayda boğulmuşdu.

Serblərin Çirməndəki məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq niyyəti boşla çıxdı. Onlar **1389-cu ildə Kosovo döyüşündə** daha ağır məğlubiyyətə uğradılar.

I Muraddan sonra hakimiyyətə oğlu Sultan I İldırım Bəyazid gəldi. O, **Niqbolu** döyüşündə səlibçilərin birləşmiş qüvvələri üzərində qələbədən sonra **Bolqarıstanı tabe edərək** Balkan yarımadasında Osmanlının mövqelərini daha da gücləndirdi. I İldırım Bəyazidin əsas diqqəti Bizansın paytaxtı Konstantinopolu tutmağa yönəlmişdi. Bu məqsədlə o, Konstantinopolun ətrafında xeyli istehkamlar və qalalar inşa etdirdi. Lakin Osmanlı dövləti Əmir Teymurun hücumuna məruz qaldı. 1402-ci ildə Ankara yaxınlığındakı döyüşdə Əmir Teymur Osmanlı üzərində qələbə qazandı. Bu döyüşdə Osmanlının məğlubiyyətinə sevinən Roma papası 3 gün fasiləsiz olaraq kilə zənglərinin çalınması barədə göstəriş vermişdi.

Dövlətin qüdrətini bərpa edən **Sultan II Mehmet 1453-cü ildə Konstantinopolu tutdu**. Şəhərin adı dəyişdirilərək **İstanbul** qoyuldu və paytaxt oraya köçürüldü. Bu qələbədən sonra **Fateh** adı qazanan II Mehmet həm qərbdə, həm də şərqdə geniş ərazilər ələ keçirdi.

Osmanlı dövlətinin
Balkanlardakı rəqibləri
hansı dövlətlər idi?

Konstantinopolun mühasirəsi

Konstantinopolun fəthi

Sultan Səlimin isə əsas hücum hədəfi şərqdəki türk-müsəlman dövlətləri – Azərbaycan Səfəvi dövləti və Misir Məmlük sultanlığı oldu. Azərbaycanda möhkəmlənə bilməyən I Səlim Misiri Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatdı.

Sultan Süleymanın dövründə Osmanlının əraziləri daha da genişləndi. ***Tarixdə "Möhtəşəm" və "Qanuni" adları ilə tanınan Sultan Süleymanın hakimiyyət illərində Osmanlı özünün ən qüdrətli dövrünü yaşadı.*** Bu dövrdə osmanlılar Avropanın içərilərinə qədər irəlilədi və Şimali Afrikada xeyli ərazilər ələ keçirdilər.

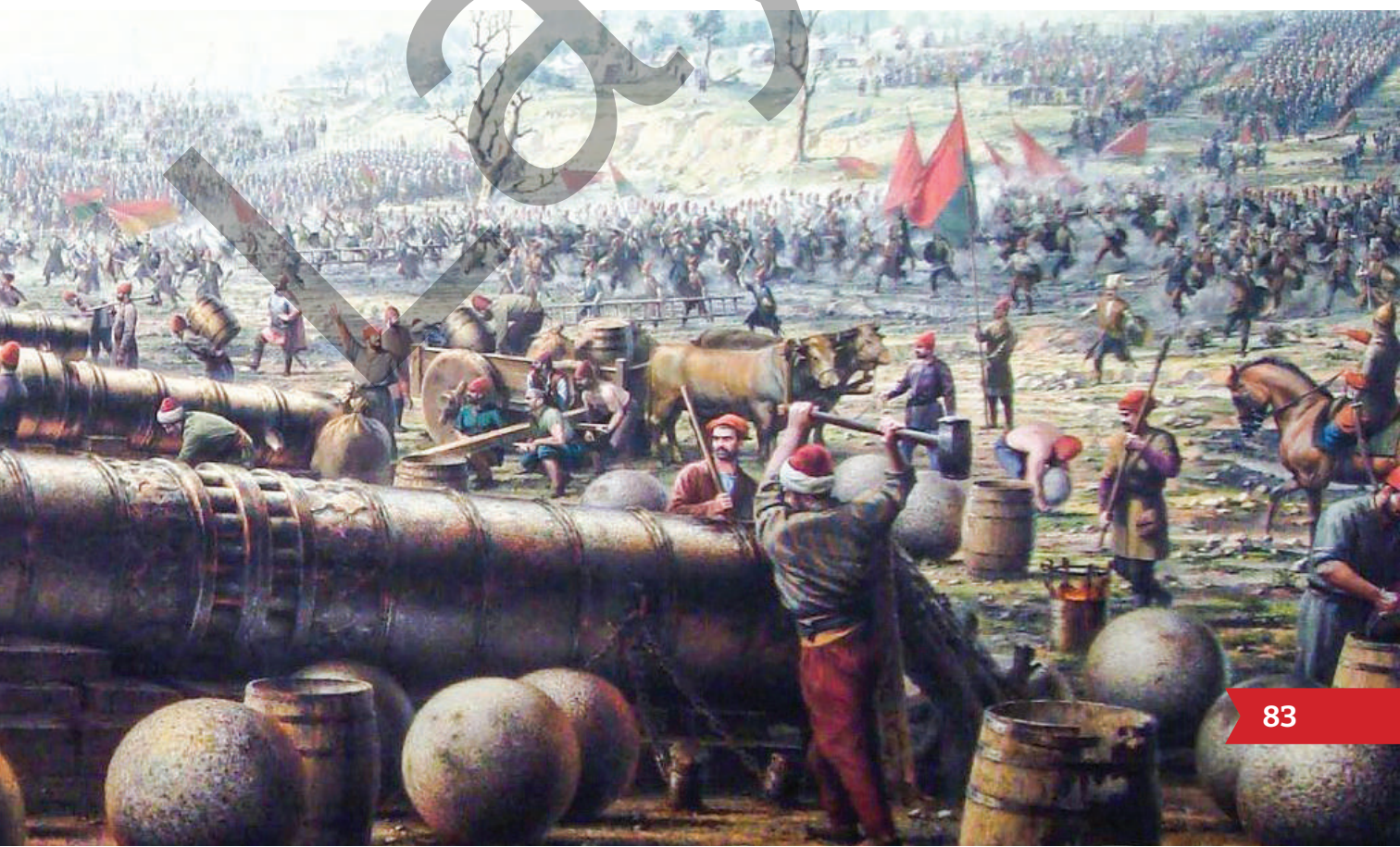
Sultan Səlim

Sultan Süleyman

Sizcə, nə üçün Sultan Süleyman "Qanuni" adı ilə tanınırdı?

Osmanlı dövlətinin idarə olunması

Osmanlı dövlətində bütün hakimiyyət sultana məxsus idi. XVI yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq Osmanlı sultanları həm də bütün dünya **müsəlmanlarının xəlifəsi elan edildi**. Sultandan sonra dövlətdə **ikinci vəzifəli şəxs baş vəzir idi**. Bu vəzifəyə sultanın yaxın qohumu təyin olunurdu. Baş vəzir vilayətlərin idarəçiliyinə, vergilərin toplanmasına nəzarət edir, sultanın möhürünü saxlayırdı. Ali məsləhət şurası **Divan** adlanırdı. Maliyyə işlərinə **dəftər-dar** nəzarət edirdi.

Əhali iki hissəyə ayrılırdı: idarə edənlər və idarə olunanlar. İdarə edənlər dedikdə dövlətin silahlı qüvvələrində və idarəçiliyində vəzifə tutanlar nəzərdə tutulurdu. İdarə olunanlar isə ümumi şəkildə rəiyyət adlanırdı.

Osmanlı silahlı qüvvələri içərisində yüngül silahlanmış **suvarilər** və **piyada yeniçilər** mühüm rol oynayır. Yeniçilər, əsasən, valideynsiz qalan uşaqlardan təşkil olunurdu. Onlar xüsusi hərbi məktəblərdə təlim keçdikdən sonra yeniçəri birliyinə daxil olurdular.

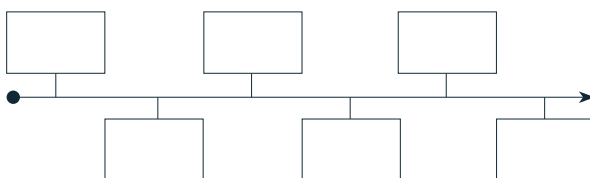
Torpaqların əksəriyyəti dövlətə məxsus idi. Əsgərlərə, xırda dövlət məmurlarına verilən torpaq sahələri **timar** adlanırdı. XIV yüzilliyin sonlarından başlayaraq qoşun başçılarına və iri məmurlara **ziyamt** adlı daha geniş torpaq sahələri verilməyə başlandı.

Sizcə, nə üçün qoşun başçılarına və iri məmurlara daha geniş torpaq sahələri verildi?

Osmanlı dövlətinin tarixinə dair zaman oxu tərtib edin.

Yeniçəri

Osmanlı dövləti

● Paytaxt ○ Şəhər

15

TEYMURİ DÖVLƏTİ

Teymur, Şahrux, Hüseyn Bayqara, Şeybanilər

Əmir Teymur

Əmir Hüseyn və Teymur
arasındakı ittifaq haqqında
müzakirə aparın.

Teymuri dövlətinin qurucusu türk dünyasının böyük fəthi **Əmir Teymur** olmuşdur. Türküstanda doğulan Teymur Cağatay ulusunun türkləşmiş Barlas qəbiləsindən idi. O, hələ cavan yaşlarında hərbi işini yaxşı öyrənmək üçün Səmərqənd hakiminin yanında xidmət etmişdir. Teymur mühüm hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş, düşmənin məğlub edilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu xidmətlərinə görə Teymur hətta mükafatlandırılmışdı.

Səmərqənd hakiminin vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu Əmir Hüseyn hakimiyyətə gəldi. O da hərbi əməliyyatlarda Teymurun bacarığından istifadə etmək qərarına gəldi. Bunun üçün Teymurla ittifaqa girdi.

Teymur və Əmir Hüseynin birləşmiş qüvvələri monqol əsilli Cağatay hakimi ilə döyüşdə məğlub oldu. Cağatay hakiminin Səmərqəndi ələ keçirib orada möhkəmlənmək cəhdi isə uğursuzluqla nəticələndi. Üsyan qaldıran əhali monqolları şəhərdən qovdu. Əmir Hüseyn və Teymur bundan istifadə edərək Səmərqəndə daxil oldu və ölkəni birgə idarə etməyə başladılar.

Lakin çox keçmədən müttəfiqlər arasına nifaq düşdü və 1370-ci ildə bu mübarizə Teymurun qələbəsi ilə başa çatdı. O, qurultay çağıraraq **“əmir”** və ya **“Turan əmiri”** titulu qəbul etdi. Paytaxtı **Səmərqənd** şəhəri olan Yeni dövlətin – **Teymuri dövlətinin** əsasını qoydu.

Teymurun əsas məqsədi güclü dövlət yaratmaq və feodal dağıncılığını aradan qaldırmaq idi. Güclü əmirlərin köməyini qazanmaq üçün yeni torpaqlar və hərbi qənimətlər lazım idi. Buna görə də o, böyük müharibələrə başladı.

Teymur yaxşı anlaşırdı ki, güc yolu ilə yaradılan dövləti ancaq qanunlarla qorumaq olar. Bunun üçün o, **“Teymurun qanunları”** adlı qanunlar toplusu tərtib etdirdi.

Əmir Teymurun fəthləri

Hakimiyyətinin ilk illərində Əmir Teymur bütün Mərkəzi Asiyanı ələ keçirdi. Ancaq Xarəzmin tabe edilməsi XIV yüzilliyin sonlarına qədər ləngidi.

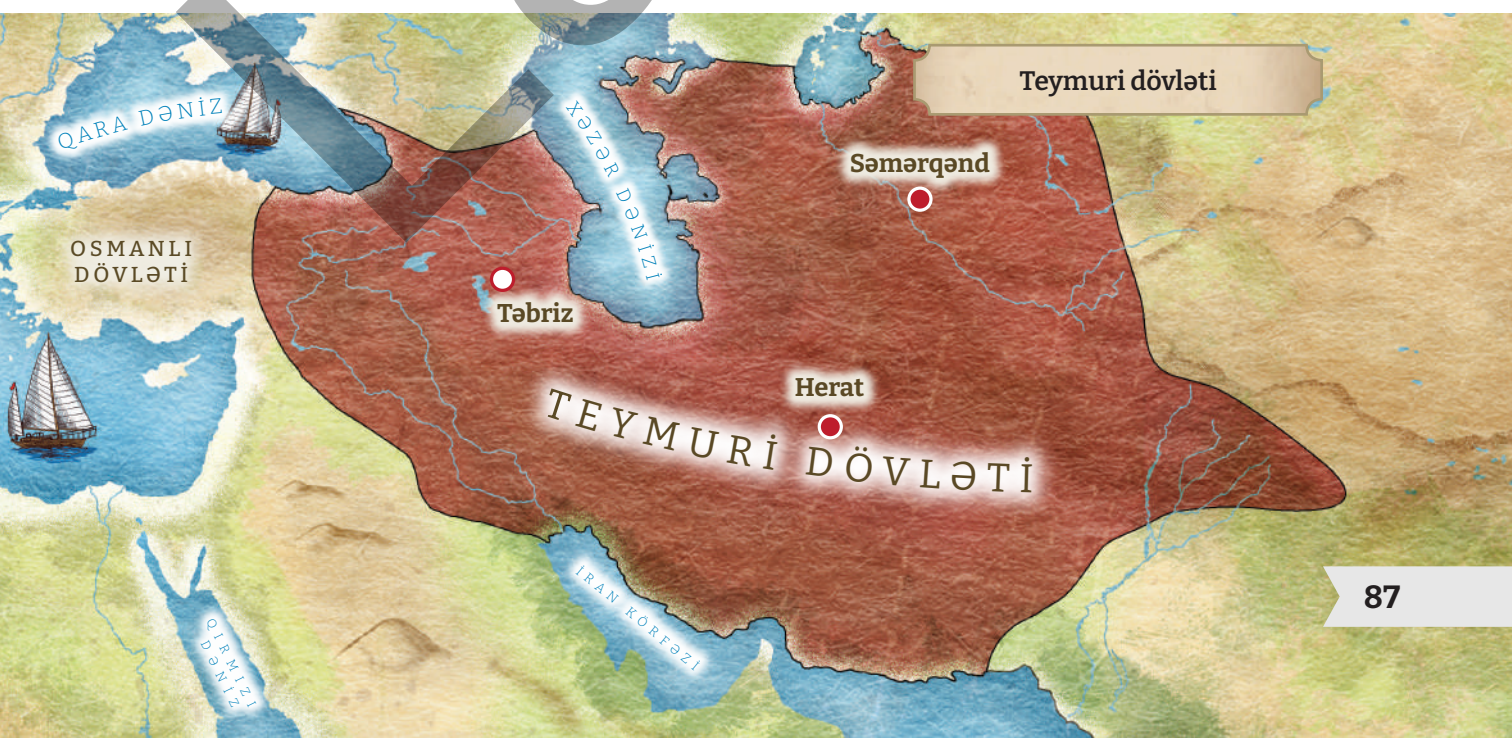
Əmir Teymur digər qüdrətli dövlət olan Qızıl Ordu ilə uzunmüddətli mübarizə aparmalı oldu. Bu mübarizədə Qızıl Ordu hökmdarı Toxtamış xan xüsusilə fərqlənirdi. Toxtamış xanın hakimiyyətə gəlməsində Əmir Teymurun böyük rolu olmuşdu. Hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra o, Qafqaz və Ön Asiya uğrunda Teymurla mübarizəyə başladı. Toxtamış xanın iddiasına görə, bu ərazilər Çingiz xanın vəsiyyətinə əsasən onlara çatmalı idi. Mübarizə 1395-ci ilə qədər davam etdi. Terek çayı sahilində baş verən hələdici döyüşdə Əmir Teymur Toxtamışa ağır məğlubiyyətə uğratdı. Döyüş nəticəsində əmir Teymur Qızıl Ordunun zəngin ərazilərini, xüsusilə şərq vilayətlərini ələ keçirdi.

Mətnə əsasən Əmir Teymuru xarakterizə edin.

Toxtamış nə üçün Əmir Teymurla mübarizə aparırdı?

Teymur hərbi yürüşdə

Əmir Teymur zəngin sərvətləri olan Hindistana yürüş etmək istəyirdi. Bu dövrdə Hindistan Dehli sultanlığının hakimiyyəti altında idi. Sultanlıqda hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizə onu zəiflətmişdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Əmir Teymur XIV yüzilliyin sonlarında Hindistana hücum etdi. Uğurla başa çatan bu hücum zamanı Hindistan işğal edildi və zəngin sərvətləri ələ keçirildi.

XV yüzilliyin əvvəllərində Teymur digər böyük türk dövləti olan Osmanlı ilə toqquşmalı oldu. Bunun bir sıra səbəbləri var idi. Teymur Kiçik Asiyaya yürüş etməklə bəzi xırda hakimlərin osmanlılara qarşı çıxmasına şərait yaratdı. Onlar müstəqilliklərini bərpa etmək üçün Teymura müraciət etmişdilər. Teymurun hələ XIV yüzilliyin sonlarında məğlub etdiyi Qaraqoyunlu Qara Yusif və Cəlairi sultanı Əhməd də Osmanlı sultanı I İldırım Bəyazidə sığınaraq ona qarşı kömək istəmişdilər. Teymur onları Bəyaziddən istəsə də, rədd cavabı almışdı. Həmçinin o, Ön Asiyanın mühüm ticarət mərkəzlərinə sahib olmaq istəyirdi. Bütün bunlar iki dövlət arasında toqquşmanı qaçılmaz etdi. **1402-ci ildə Ankara yaxınlığında teymurilərlə osmanlılar arasında döyüş baş verdi.** Əmir Teymurun Hindistandan gətirdiyi döyüş filləri də toqquşmanın gedişinə həlledici təsir göstərdi.

Ankara döyüşünün türk dünyası üçün nəticələrini dəyərləndirin.

Ankara döyüşündə Əmir Teymur qalib gəlsə də, bu bütün türk dünyasının gələcəyi üçün faciəli oldu. Osmanlıların Qərbə doğru irəlilədiyi bir dövrdə baş verən bu döyüş Bizansı xilas etmiş oldu. Bu qələbədən sonra Teymuri dövləti Qobi səhrasından Balkan yarımadasınadək olan geniş ərazilərin şəriksiz sahibinə çevrildi.

Çin üzərinə səfərə hazırlaşan Əmir Teymur qəflətən vəfat etdi.

Ankara savaşı

İmperiyanın daxili siyasəti

Teymur ölkələrə etdiyi yürüşlərdə iqtisadi məqsədlər də güdürdü. Dövlətin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün ələ keçirdiyi ölkələrdən bacarıqlı və seçilmiş sənətkarları ölkəsinə gətirirdi. O, ticarət yollarını, xüsusilə Asiyadan Avropaya gedən yolları nəzarətdə saxlayırdı. Əmir Teymur Avropa ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqələri yaratmaq siyasəti yeridirdi. Bu addımla Teymur Avropa-Asiya ticarətində Səmərqəndin rolunu artırmaq istəyirdi.

Teymur daxili siyasətində nüfuzlu müsəlman ruhanilərindən də istifadə edirdi. O, İslam dininin nüfuzunun artırılmasında böyük xidmətlər göstərmişdi. **Əmir Teymur da Çingiz xan kimi dövləti uluslara bölmüşdü.** Ulusları idarə edən valilər müəyyən qədər əsgər verməli, vergilərin yığılmasına nəzarət etməli idi.

Əmir Teymurun yürüşlərində iqtisadi məqsəd nə idi?

Teymuri dövlətinin zəifləməsi və süqutu

Əmir Teymur vəfat etdikdən sonra varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizədə oğlu **Şahrux** qalib gəldi. Şahrux paytaxtı Herat şəhərinə köçürdü və Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətini asılı hala saldı. Osmanlı və Qızıl Ordu dövlətləri ilə də normal münasibətlər quruldu. Şahruxun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu **Uluqbəy** gəldi. O, məşhur astronom idi və dövlətin mədəni həyatına daha çox fikir verirdi. Uluqbəy uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi.

Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada yeni bir dövlət – Şeybani dövləti yaranmışdı. Şeybanilər Teymuri dövlətində olan daxili çəkişmələrdən istifadə edib bir sıra əraziləri, xüsusilə Buxara və Səmərqənd şəhərlərini ələ keçirdi. Şeybani işğalları nəticəsində Teymuri dövlətinin ərazisi yalnız Xorasanla məhdudlaşdı.

Teymurilərin sonuncu güclü hökmdarı **Hüseyn Bayqara** hakimiyyətə gəldikdən sonra itirilmiş torpaqlar geri qaytarıldı, dövlətin nüfuzu bərpa olundu.

Lakin onun ölümündən sonra Şeybanilər yenidən teymurilərə qarşı mübarizəni gücləndirdi. **1507-ci ildə** sonuncu Teymuri hökmdarı taxtdan salındı və Xorasan ələ keçirildi.

Bununla da **Teymuri dövlətinin varlığına son qoyuldu.**

Sultan Şahrux hakimiyyətdə olduğu müddətdə atası Əmir Teymurdan fərqli olaraq, savaşa və fəthlərə önəm verməmiş, elmin və mədəniyyətin inkişafı ilə yanaşı, quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdur. O, ayrı-ayrı ölkələrlə, o cümlədən də Çinlə ticarət işlərini genişləndirmiş, imperatorluğu **"Teymurlu intibahı"** deyilən hərəkatın ən yüksək nöqtəsinə çatdırmağa nail olmuşdu. Şahruxun dövründə paytaxt Herat və Səmərqənd şəhərləri dünyanın ən önəmli mədəniyyət mərkəzlərindən olmuş, dövlətin əvvəlki qüdrəti yenicən canlanmışdı.

Şahruxun xarici siyasətini atasının siyasəti ilə müqayisə edin.

XAÇLI YÜRÜŞLƏRİ

Səlib, katolik, indulgensiya, Qüds krallığı,
Səlahəddin Əyyubi, Qranada əmirliyi

* Səlib

ərəb sözü olub mənası "xaç"
deməkdir.

Avropa xristianlarının şərq-müsəlman ölkələrinə qarşı apardıqları Səlib* yürüşləri dünya tarixində böyük təsir gücünə, mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Xristian-katolik kilsəsinin başçılığı altında aparılan bu yürüşlər amansızlıq və qəddarlığı ilə yadda qalmışdı.

Din və hakimiyyət

IV yüzillikdə Roma imperiyasının parçalanması xristian kilsəsinə də təsir göstərdi. Qərbi Avropada xristian kilsəsinin başçısı Roma papası, Şərq (Bizans) kilsəsində isə Patriarx* sayılırdı.

* Patriarx

pravoslav kilsəsində ən
yüksək ruhani rütbədir.

*Xristian dininin
parçalanmasına
həsr olunmuş şəkil*

Qərbi Roma imperiyasının
yerində yaranmış hansı
dövlətin başçısı – kralı
xristianlığı qəbul etmişdi?

Qərbi Roma imperiyasının xarabalıqları üzərində öz dövlətlərini quran Avropanın "barbar" başçıları xristianlığı qəbul edərək bu hakimiyyətin İsa peyğəmbər tərəfindən onlara verildiyini iddia etməyə başladılar.

Bütün bunlar Qərbi Avropada xristian dinini möhkəmləndirdi.

Papa və patriarx arasında xristianların vahid lideri olmaq üstündə mübarizə başladı. Bu, 1054-cü ildə xristian dini və kilsəsinin rəsmi olaraq bölünməsi ilə nəticələndi.

Papaların apardığı mübarizənin nəticələri nə oldu?

Qərb kilsəsi **katolik** (ümumdünya), Şərq isə **pravoslav** (haqiqi din) kilsəsi adlandı.

Qərbi Avropada feodal dağınlığı dövründə vahid, mərkəzləşmiş qaydada idarə olunan yeganə təşkilat katolik kilsəsi idi. Roma şəhəri və ətrafındakı ərazilər Papa vilayəti adlanırdı. Bu ərazini papa öz mülkiyyəti kimi idarə edirdi. Katolik kilsəsi həmçinin ən iri torpaq sahibinə çevrilmişdi.

Avropada becərilən torpaqların 1/3 hissəsi kilsəyə məxsus idi. Bütün Qərbi Avropa əhalisi kilsəyə onda bir vergisi ödəyirdi. Hər bir xristian dini mərasimlər üçün (*xaç suyuna salınma, kəbin və s.*) kilsəyə pul ödəməli, saysız-hesabsız xristian müqəddəslərinin şəərəfinə keçirilən bayramlara öz gəlirindən pay ayırmalı idi.

Papalar özlərini tanrının yer üzərində canişini elan edir, istənilən şəxsi bağışlamaq hüququna malik sayır və indulgensiya* – “cənnət qəbzləri” satışlarını həyata keçirirdilər.

Toplanan sərvətlərin çox hissəsi Romaya göndərilirdi. Papa Avropada ən varlı şəxs idi.

Bir sıra dövlətlərin kralları papadan borc alırdılar. Katolik kilsəsinin sərvət toplamaqda, israfçılıqda, xalqı aldatmaqda tənqid edənlər kilsə tərəfindən təqib olunurdu. Onlar **bidətçi**, yəni dinindən dönmə adlandırılırdı.

Bidətçilər **inkvizisiyaya** – kilsə məhkəməsinə verilir, əmlakları kilsənin xeyrinə müsadirə edilirdi.

Papaların nüfuzu o qədər artmışdı ki, İngiltərə, Polşa və Danimarka kralları özlərini papanın vassalı hesab edirdilər.

* **indulgensiya**

günahların bağışlanması haqqında Papa fərmanıdır.

Sizcə, indulgensiya satışı doğru idimi?

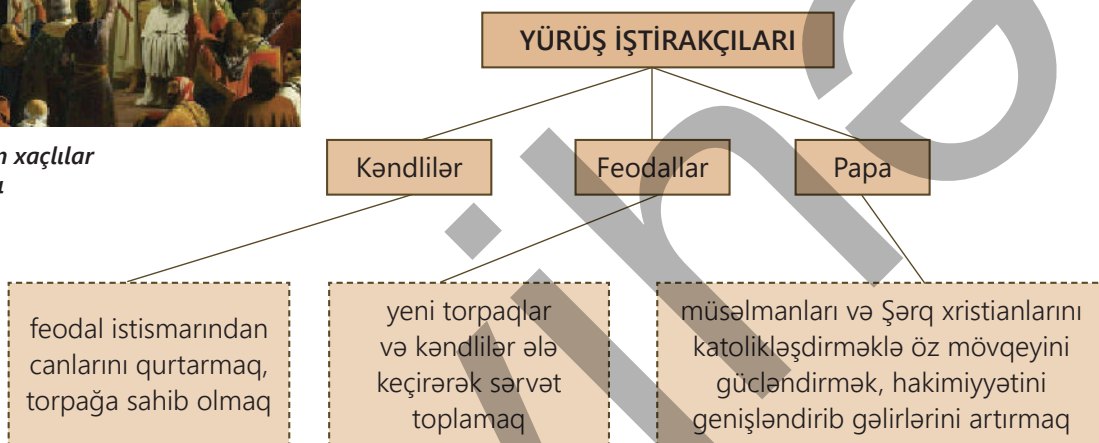

Roma papasının xaçlılar qarşısında çıxışı

Xaçlı yürüşlərinin səbəbləri və başlanması

Roma papası 1095-ci ildə çıxış edərək bütün xristianları **"İsanın qəbri"ni azad etmək, Fələstində "müqəddəs torpaqlar"ı müsəlmanlardan təmizləmək** uğrunda yürüşə başlamağa səslədi.

Tezliklə papanın çağırışı bütün Avropada böyük həyəcan və coşquya səbəb oldu. Hər yerdə yürüşə hazırlıq görülməyə başlandı. Yürüş iştirakçılarının tərkibi və məqsədləri müxtəlif idi.

Dünyanın ən qədim şəhərlərindən olan Qüds (Yerusalem) üç dinin (yəhudilik, xristian, islam) müqəddəs şəhəri sayılır. Xristianların inancına görə İsa peyğəmbər burada dəfn edilmişdir.

Müsəlman dünyasının üçüncü müqəddəs məscidi olan Əl-Əqsa bu şəhərdə yerləşir. Yəhudilər Süleyman məbədinin bu şəhərdə yerləşdiyinə inanır. Sonradan məbəd Roma tərəfindən dağıdılmışdır. Qüds şəhəri VII yüzillikdən Ərəb xilafətinin tərkibində idi. XI yüzillikdə Səlcuq dövləti Qüdsü öz hakimiyyəti altına almışdı.

Müsəlmanların hakimiyyəti dövründə xristian və yəhudilər şəhərdə sərbəst yaşayırdı, hərə öz dini ayinlərini azad şəkildə həyata keçirirdi.

Qüds (Yerusalem)

1096-cı ildə baş verən birinci xaçlı yürüşünə əvvəlcə kəndlilər başladılar. Pis silahlanmış, hərbi işi bilməyən kəndlilər səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildilər. Bunun ardınca yaxşı silahlanmış və döyüş təcrübəsi olan feodalların yürüşü başlandı.

1099-cu ildə Qüdsə daxil olan səlibçi ordusu müsəlman və yəhudi əhaliyə qarşı dəhşətli qırğın törətdi.

Səlibçilər Aralıq dənizinin şərq sahilləri boyunca ələ keçirilmiş ərazilərdə öz dövlətlərini yaratdılar. **Fələstini idarə edən Qüds krallığı səlibçi dövlətlərin başçısı sayılırdı.**

Birinci xaçlı yürüşündə xaçlıların uğur qazanmasının əsas səbəbi Böyük Səlcuq dövlətinin zəifləməsi idi. Qüdsün itirilməsi səlcuqların müsəlman aləmindəki mövqeyinə ağır zərbə vurdu. Məğlubiyyətlə barışmaq istəməyən Səlcuq sultanlıqları və bəylikləri ümumi düşməne qarşı qüvvələrini birləşdirdilər. Bu, tezliklə öz bəhrəsini verdi. Mosul əmiri xaçlıları məğlub edib bəzi əraziləri azad etdi.

Buna cavab olaraq ikinci xaçlı yürüşü başladı. Lakin bu yürüş xaçlıların məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bundan sonra xaçlılar daha ağır zərbə aldılar. **Misir hökmdarı Səlahəddin Əyyubi xaçlı ordusunu darmadağın edib Qüdsü azad etdi.** Qüdsü geri almaq üçün Müqəddəs Roma imperatoru, Fransa və İngiltərə krallarının iştirakı ilə təşkil edilən üçüncü xaçlı yürüşü də uğursuzluqla nəticələndi.

Xaçlı yürüşlərinin əsil səbəbləri hansılar idi?

XAÇLI YÜRÜŞLƏRİ

- İlk xaçlı yürüşü (1096–1099)
- İkinci xaçlı yürüşü (1147–1149)
- Üçüncü xaçlı yürüşü (1189–1192)
- Dördüncü xaçlı yürüşü (1202–1204)

M Əsrlər boyu müxtəlif düşmənlərin hücumlarına tab gətirmiş bu şəhər ilk dəfə Avropa xristianları tərəfindən tutuldu. Gözəl saray və binalar, heykəllərlə zəngin olan, Avropanın o dövr üçün ən gözəl kilsəsi sayılan Müqəddəs Sofiya kilsəsinin yerləşdiyi bu şəhərdə yarım milyon insan yaşayırdı.

Həmin dövrdə Qərbi Avropanın ən böyük şəhərlərində 10 min insan var idi. Səlibçilərin əsil siması və məqsədləri burada aşkara çıxdı. Onlar xristian şəhərini talan edib Sofiya kilsəsini murdarlamaqdan belə çəkinmədilər.

S Mətdə hansı şəhərdən bəhs olunur?

S Xaçlı yürüşlərinin qarətçi xarakteri özünü hansı yürüşdə daha qabarıq göstərdi?

Dördüncü xaçlı yürüşünə Papa III İnnokenti rəhbərlik edirdi. Əvvəlki yürüşlərdən fərqli olaraq, bu dəfə yalnız dəniz yolu ilə getmək qərara alınmışdı. Bu məqsədlə güclü dəniz donanması olan Venesiyadan gəmilər kirayə edilmişdi. Venesiya Şərq ölkələri ilə ticarətdə Bizansla rəqabət aparırdı. Katolik kilsəsinin də patriarxla düşmənçiliyi yürüşün istiqamətini Bizansın paytaxtı olan Konstantinopola yönəltdi. 1204-cü ildə xaçlılar Konstantinopolu tutaraq qarət etdilər.

Din pərdəsi altında xaçlı yürüşlərinin əsil məqsədi IV Səlib yürüşlərində üzə çıxdı.

Xaçlıların bu şəhər üzərində ağıqları 50 ildən çox davam etdi. Öz paytaxtlarını qaytarmaq üçün uzun müddət mübarizə aparan bizanslılar, nəhayət, səlibçiləri şəhərdən qova bildilər. Bizans imperiyası yenidən bərpa olunsada, əvvəlki qüdrət və əzəmətini itirdi.

Şərq ölkələrini istila etmək üçün daha 4 xaçlı yürüşü təşkil edildi. Lakin XIII yüzilliyin sonlarında səlibçilər Şərqdə tutduqları bütün ərazilərdən qovuldular.

Avropada müsəlmanlara qarşı xaçlı yürüşləri

VIII yüzilliyin ortalarından Pireney yarımadasında Kordova xilafəti müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərirdi.

Orta əsrlər dövründə müsəlman İspaniyası Avropanın mədəni və iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ərazisi idi. Burada müsəlmanlarla yanaşı, xristian və yəhudilər də yaşayırdılar. Xristian və yəhudilərin sərbəst şəkildə öz dini inanclarını, ayinlərini yerinə yetirmələrinə imkan verilirdi. Kordova elm, mədəniyyət, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Burada universitet, mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. On minlərlə əlyazma kitabların saxlandığı kitabxanalar var idi. Şərq üslubunda möhtəşəm binalar – saraylar, məscidlər inşa edilmişdi. Gecələr küçələri lampalar vasitəsilə işıqlandırırıldı. Qərbi Avropadan elmi bilikləri artırmaq, müsəlman alimlərinə dərs almaq, cəbr və astronomiyayı öyrənmək üçün avropalılar Kordovaya gəlirdilər. Avropada indi də istifadə edilən rəqəmlərlə tanışlıq Kordovadan başlamışdı.

Müsəlman memarlığının ən gözəl nümunələri – Sevilyada inşa edilən **Əl-Kəsar saray-qalası**, Qranadada yerləşən **Əl-həmbra sarayı** indi də İspaniyada qalmaqdadır. Kordova xilafətinin ticarət gəmiləri Aralıq dənizi hövzəsində yerləşən İtaliya, Bizans, Abbasi xilafəti, Şimali Afrika ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Daxili çəkişmələr nəticəsində Kordova bir neçə müstəqil əmirliklərə parçalandı. Roma papaları yaranmış fürsətdən istifadə etmək

qərarına gəldilər. Onlar müsəlman əhalini İspaniyadan qovub çıxarmaq üçün xristianları xaçlı yürüşünə çağırırdılar. Səlibçilər parçalanmış, öz aralarında düşmənçilik edən əmirlikləri ələ keçirməyə başladılar. Pireney yarımadasında bir-birinin ardınca xristian dövlətləri olan **Portuqaliya, Kastiliya, Araqon və Navarra** krallıqları meydana gəldi.

XIV yüzillikdə müsəlmanların əlində ancaq Qranada əmirliyi qalmışdı. **Kastiliya və Araqon dövlətlərinin birləşməsi nəticəsində 1479-cu ildə vahid İspaniya krallığı yarandı.** Navarranı Fransa ilə öz aralarında bölüşdürən İspaniya daha da gücləndi. 1492-ci ildə İspaniya krallığının ordusu Qranadanı işğal etdi. Bununla da müsəlmanların İspaniyadan qovulması prosesi başa çatdı.

Pireney yarımadasında yalnız xristian dövlətləri olan Portuqaliya və İspaniya krallığı qaldı. Xristianlar Pireney yarımadasındakı məsədləri kilsəyə çevirdilər.

Xaçlı yürüşlərinin nəticələri

Qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatma bilməsə də, xaçlı yürüşləri Qərbi Avropa üçün mühüm nəticələrə gətirib çıxardı.

Yürüşlər nəticəsində:

- ✓ Avropa xalqlarının dünyagörüşünə və mədəniyyətinə mühüm təsir göstərdi;
- ✓ Aralıq dənizində ticarət canlandı;
- ✓ Şimali İtaliya şəhərləri (Venesiya, Genuya) Bizans və ərəb tacirlərini sıxışdırıb Aralıq dənizindəki ticarəti öz əllərinə aldılar;
- ✓ Avropalılar Şərqdən **ipək, dərmən, ətir** və **güzgü** istehsalını, **yel dəyirmanlarının** inşasını öyrəndilər;
- ✓ Kənd təsərrüfatı inkişaf etdi. Bir sıra yeni bitkilərin – çəltik, qaraşağ, limon, ərik, qarpız becərilməsinə başlandı;
- ✓ Avropalılar Şərqdə ilk dəfə **kağız** və **barıtlı** tanış oldu;
- ✓ Məişət həyatında bir sıra yeniliklər meydana gəldi;
- ✓ Yürüşlərin əsas təşkilatçısı və ilhamvericisi olan katolik kilsəsinin, papaların nüfuzu aşağı düşdü. Bu da kilsənin dövlət işlərinə təsirini azaltdı.
- ✓ Səlib yürüşləri Şərq ölkələrinin iqtisadi və mədəni həyatına mənfi təsir göstərirdi.
- ✓ Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində yerləşən bir sıra şəhərlər dağıdıldı. Əhalisi qırğınlara və talanlara məruz qaldı.

Xaçlı döyüşçüsü

Avropada müsəlmanlara qarşı xaçlı yürüşünün başlıca nəticəsi nə oldu?

Xaçlı yürüşlərinin nəticələri ilə bağlı sxem hazırlayın.

17

İTALİYA

Şəhərlər ölkəsi, ticarət, kommuna, şəhər-respublikalar, Venesiya

Avropanın digər ölkələrindən fərqli olaraq İtaliyada klassik feodalizm dövründə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaranmadı. İtaliya siyasi və iqtisadi cəhətdən dağınıq ölkə olaraq qalırdı. Buna baxmayaraq, İtaliya şəhərlərinin çoxluğu ilə seçilirdi. Burada 300-dək şəhər var idi. İnkişaf etmiş orta əsrlərdə İtaliya *şəhərlər ölkəsi* kimi tanınırdı.

İqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri

İtaliyada iri şəhərlər digər Avropa ölkələrinə nisbətən daha tez, IX–X yüzilliklərdə meydana gəldi. Şəhərlər, adətən, çay və dənizlərin yaxınlığında, ticarət yollarının kəsişdiyi yerlərdə salınırdı. Bəzi şəhərlər isə böyük monastırların və iri feodal qəsrlərinin ətrafında, həmçinin qədim Roma qalalarının xarabalıqlarının yerində yaranmışdı.

Florensiya

Şəhər sakinləri başlıca olaraq sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdular. Əhali şəhərlərin ətrafında taxıl əkir, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olur, mal-qara sürüləri də saxlayırdı. Qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhərlərin ərazisi kiçik olduğundan burada evləri iki-üç mərtəbəli tikirdilər. Şərq ölkələrindəki şəhərlərlə müqayisədə burada su kəmərləri və kanalizasiya sistemi olmadığından natəmizlik hökm sürürdü. Şəhərlərdə yeganə geniş yer bazar meydanı idi. Meydanın yanında şəhərin baş kilsəsi yerləşirdi.

Şəhərlərdə istehsal olunan məhsulun əksəriyyəti emalatxanalarda hazırlanırdı. Emalatxana həm də hazır məhsulu satmaq üçün dükan rolunu oynayırdı. Ticarət şəhərlilərə böyük gəlir gətirirdi.

Kilsə günbəzinin bir hissəsi

Sizcə, şəhərlərin sürətli inkişafının əsas səbəbləri hansılar idi?

Əvvəllər Şərqlə Qərb arasındakı ticarət əlaqələrində Bizans başlıca rol oynayırdı. Sonralar Aralıq dənizi vasitəsilə Şərq ölkələri ilə ticarət Venesiya və Genuya tacirlərinin əlinə keçdi. Onların ticarət əlaqəsi saxladığı Şərq ölkələrindən biri də Azərbaycan idi.

Şəhərlərin salındığı torpaqlar, adətən, feodallara məxsus olurdu. Onlar şəhər əhalisinin senyoru hesab edilir, şəhərlilərdən vergi alırdı. Şəhərlər varlandıqca, senyorlar da verginin miqdarını artırırtdılar. Şəhərlərin bütün iqtisadi və siyasi həyatı senyorların nəzarəti altında idi.

Əksər Avropa ölkələrində şəhərlilər senyorların zülmündən xilas olmaq üçün mübarizə aparırdılar. İtaliyanın bir sıra şəhərləri senyorlara qarşı mübarizədə qalib gəlib özünüidarə hüququ aldı. Belə şəhərlər **kommuna** adlanırdı. Azad kommunalar tədricən ətraf əraziləri də öz tərkiblərinə daxil edərək müstəqil şəhər-dövlətlərə və ya **şəhər-respublikalara** çevrildi.

Qızıl pul (İtaliya)

Orta əsrlər İtaliya şəhərləri ilə Azərbaycan şəhərlərini müqayisə edin.

Şəhər-respublikalar

İtaliyada mövcud olan şəhər-respublikaların öz qanunvericiliyi, inzibati idarəsi, qoşunu var idi. Onlar pul zərb etmək və gömrük yığmaq hüququna malik idi.

Hakimiyyətin ayrı-ayrı ailələrin əlinə keçməsi idarəçilikdə hansı dəyişikliklərə səbəb ola bilərdi?

XI–XV yüzilliklərdə **Florensiya** İtaliyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ən iri şəhər-dövlətlərindən biri idi. Şəhərdə çoxlu sayda iri mahud emalatxanaları var idi. Burada muzzdlu əmək tətbiq olunurdu. Şəhərin varlı ailələri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Nəticədə Medici ailəsi qalib gəldi. Onların sırasında varlı bankirlər və tacirlər var idi. Medicilərin hakimiyyəti zamanı Florensiya daha da inkişaf etdi.

XIV yüzilliyin ortalarında **Venesiya Respublikası** Avropanın ən qüdrətli dəniz dövlətlərindən birinə çevrildi. Xaçlı müharibələrindən istifadə edən Venesiya Egey dənizi hövzəsində və Konstantinopolda ticarət məntəqələri ələ keçirmişdi.

Venesiyanın coğrafi mövqeyi Aralıq dənizindəki ticarət üstünlüyünə necə təsir göstərirdi?

Venesiya vasitəçi ticarətdən çox böyük gəlir götürürdü. Çindən, Hindistandan, Azərbaycandan, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən gətirilən müxtəlif mallar Venesiya tacirləri vasitəsilə Avropa ölkələrinə çatdırılırdı.

Şərqə ticarət Venesiyada toxuculuq müəssisələrinin inkişafına təkan verirdi. **Əl əməyinə əsaslanan, əmək bölgüsü və muzzdlu əmək tətbiq olunan belə kiçik müəssisələr manufaktura adlanırdı.** Müxtəlif ölkələrdən, xüsusilə Azərbaycandan gətirilən xam ipək, pambıq və yun burada toxunurdu. İstehsal olunan məhsul Avropa dövlətlərinə baha qiymətə satılır və yüksək gəlir əldə olunurdu. Venesiya güzgülləri bir çox ölkələrdə şöhrət qazanmışdı.

Venesiya

Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrində Venesiyanın Qara dənizdəki ticarət mərkəzləri əhəmiyyətli rol oynayır. İtaliya şəhər-respublikaları toxuculuq müəssisələrinin tələbatını Azərbaycandan aldıkları xam ipəyin hesabına ödəməyə çalışırdılar. Genuya Respublikasını vasitəçilikdən sıxışdırıb çıxardan Venesiya Şərqlə ticarətdə tam üstünlüyə nail oldu. Venesiyanın Aralıq dənizi ticarətindəki üstün mövqeyi osmanlıların Konstantinopolu ələ keçirmələrində də davam etdi.

Şərqlə vasitəçi ticarətdən külli miqdarda gəlir əldə edən tacirlər ayrı-ayrı şəxslərə faizlə borc pul verir, nəticədə daha da varlanırdılar. Təsadüfi deyil ki, Avropada yaradılan ilk bank da hələ XII yüzillikdə Venesiyada fəaliyyətə başlamışdı. Burada elə o vaxtdan **veksel*** və **çek sistemi*** tətbiq olunurdu.

* Veksel

pul götürən şəxsin yazılı öhdəlik sənədidir.

* Çek sistemi

qiymətli kağızların tətbiqi sistemidir.

Başqasından faizlə pul götürülməsinin insanların həyatlarında hansı dəyişikliklərə səbəb ola biləcəyini müzakirə edin və nəticə çıxardın.

Mərkəzləşdirilmiş dövlət, Paris, IV Güzəl Filipp, Baş ştatlar, Yüzlük müharibə, Janna d'Ark, Puatye döyüşü, Azenkur döyüşü, Jaklar üsyanı, XI Lüdoviq

Fransada kənd təsərrüfatı XI yüzillikdən başlayaraq inkişaf etməyə başladı. Yeni qoşqu sistemi nəticəsində atdan istifadə əkin və başqa kənd təsərrüfatı işlərində məhsuldarlığı artırdı. Kəndlilər öz istifadəsində olan torpaq payında daha səylə çalışdılar.

Feodallara kəndliden aldığı vergilər biyardan daha sərfəli idi. Bu dövrdə aramsız daxili və xarici müharibələr feodalların təsərrüfatla məşğul olmasını məhdudlaşdırırdı. Buna görə də onlar tədricən öz əkin sahələrini istifadə üçün kəndlilərə paylamağa başladılar.

Fransanın şimalından fərqli olaraq cənubunda feodal münasibətləri zəif inkişaf etmişdi. Bunun səbəbi şəhərlərin inkişafı və dağlıq bölgələrdə azad icmaların qalması idi. Buradakı feodallar, demək olar ki, müstəqil idilər.

Fransanın şimalı ilə cənubu arasında sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf fərqləri ölkədə vahid xalqın formalaşmasına mane olurdu. Burada əhəlinin fərqli dillərdə danışması feodal dağınıqlığını daha da gücləndirirdi.

Taxıl biçini

Şəhər həyatı

Sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması nəticəsində X yüzillikdə Avropada bir sıra şəhərlər yarandı. Roma imperiyası dövründə salınmış şəhərlər bərpa edildi və yeni şəhərlərin əsası qoyuldu. İlk dövrdə kənd təsərrüfatında çalışan əhali tədricən sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmağa başladı.

Fransanın cənubu və şimalındakı şəhərlərin inkişafı da fərqli idi. Ölkənin cənubunda şəhərlərin yaranması və inkişafı xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı idi.

Xaçlı yürüşləri və Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri üçün əlverişli mövqedə yerləşməsi, Cənubi Fransada şəhərlərin inkişafına təsir göstərmişdi. Məhz ticarət əlaqələri Fransanın cənub şəhərlərində sənətkarlığın inkişafını sürətləndirirdi.

Fransanın şimalı və cənubu arasında sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf fərqlərini təhlil edin.

Coğrafi mövqe və təbii amillər sosial-iqtisadi inkişafa necə təsir göstərə bilər?

Paris

Fransanın şimal hissəsində isə vilayətlər arasında iqtisadi əlaqələr daha tez yaranmağa başladı. Hər bir vilayətin müxtəlif məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşması onları iqtisadi baxımdan bir-birinə bağlayırdı. Vilayətlərarası mübadilə iqtisadi birliyin yaranmasını sürətləndirdi.

XIII yüzilliyin sonunda **Paris** bütün Şimali Fransanın ən böyük iqtisadi mərkəzinə çevrildi. Bu, Fransanın siyasi birləşdirilməsinə təsir göstərən amillərdən biri oldu. Şimali Fransa şəhərləri daxili bazarın formalaşmasında fəal rol oynadıqları üçün ölkənin siyasi cəhətdən birləşdirilməsində maraqlı idi.

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmağa başlaması

Hansı amillər Fransanın birləşdirilməsi üçün şərait yaratdı?

XI–XIII yüzilliklərdə Fransanın birləşdirilməsi üçün şərait yaratdı.

Mərkəzləşdirmə siyasəti əvvəlcə ölkənin şimalından başlandı. Kral feodal özbaşınalığına qarşı mübarizə aparır, şəhərləri, sənətkarlıq və ticarəti himayə edirdi. Ona görə də şəhərlər güclü kral hakimiyyətinin tərəfdarı idi. **Mərkəzləşdirilmiş dövlətin** yaranmasına ən böyük maneə isə iri feodallar idi. Aralarındakı aramsız mübarizələr feodalları zəiflədirdi. Bu da kral hakimiyyətinin güclənməsinə şərait yaratdı.

XIII yüzilliyin əvvəllərindən ölkənin cənub ərazilərinin kral hakimiyyəti altında birləşdirilməsi prosesi başlandı. Tezliklə Tuluza qraflığı kral torpaqlarına birləşdirildi. Bu hadisə Fransanın cənub-qərb hissəsinin də İngiltərə işğalından azad edilməsinə şərait yaratdı. Fransa ərazisinin yalnız kiçik bir hissəsi İngiltərənin hakimiyyəti altında qaldı.

Krala tabe edilən ərazilər kral tərəfindən təyin edilən məmurlar tərəfindən idarə olunurdu.

Kral məhkəməsi mərkəzi hakimiyyətə tabe olan bütün ərazilərdə ali məhkəməyə çevrildi. Kral torpaqlarında vahid pul sistemi tətbiq edilirdi. Artıq XIV yüzilliyin əvvəllərində kral mülkləri ölkənin çox hissəsini əhatə edirdi.

IV Gözəl Filipp zəngin şəhərləri ilə tanınan Flandriyanı birləşdirməyə cəhd göstərdi. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində IV Filipp yalnız bir neçə şəhəri əldə saxlaya bildi. Aramsız müharibələr çoxlu pul tələb etdiyindən kral vergiləri artırırdı.

IV Filippin kilsə torpaqlarına da vergilər qoyması Roma papası ilə münaqişəyə səbəb oldu. O, Papaya qarşı mübarizədə ölkənin bütün təbəqələrinin dəstəyini qazanmaq üçün 1302-ci ildə **Baş ştatlar** adlanan məclis çağırırdı. Bu mübarizədə qalib gələn Fransa kralı Roma papalarını özündən asılı vəziyyətə saldı. Papaların Avropada siyasi və dövlətlərarası münasibətlərdə nüfuzu sarsıldı.

IV Filipp

Yüzillik müharibə

XIV yüzilliyin 30-cu illərində İngiltərə ilə Fransa arasında "Yüzillik müharibə" başlandı.

Bu müharibənin səbəbləri aşağıdakılar idi:

1. Cənub-qərbi Fransa ərazilərinin İngiltərə kralının hakimiyyəti altında olması;
2. Flandriya uğrunda rəqabət.

İngiltərə kralının Fransa taxtına iddiası müharibənin başlanması üçün bəhanə oldu. 1337-ci ildə İngiltərə Fransaya qarşı müharibəyə başladı.

Yüzillik müharibə başlayan dövrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?

Müharibənin əvvəlində ingilis qoşunu həm dənizdə, həm də quruda bir sıra qələbələr qazandı. Oxçuların və atlı qoşunun fəaliyyətlərinin doğru əlaqələndirilməsi nəticəsində ingilis ordusu qalib gəldi. 1356-cı ildə **Puatye döyüşündə** Fransa kralı əsir düşdü.

Sizcə, miniatürdə təsvir edilənlərdən hansı ingilis ordusudur? Mühazirələrinizi mətn əsasında əsaslandırın.

İngilis qoşunları	Fransız qoşunları
• Sayca çox olmasa da, daha yaxşı təşkil olunmuşdu. • O dövrdə öz bacarıqları ilə məşhur olan ingilis oxçuları atlı qoşunun əməliyyatlarını dəstəkləyirdilər. • Ayrı-ayrı qoşun növləri döyüşlərdə bir-biri ilə yaxşı əlaqələndirilirdi. • Bütün hərbi qüvvələr baş komandana tabe idi.	• Sayca çox olsa da, vahid komandanlıq yox idi. • Əsasən, atlı cəngavər dəstələrindən ibarət idi. • Oxçular az idi. Cəngavərlər öz hərəkətlərini onlarla əlaqələndirmək istəmirdilər. • Ordu ayrı-ayrı iri feodalların dəstələrinə parçalanmışdı. • Kral yalnız öz xüsusi dəstəsinə, yəni qoşunun bir hissəsinə komandanlıq edirdi.

Cədvəldən istifadə etməklə İngiltərə və Fransa qoşunlarının oxşar cəhətlərini müəyyən edin.

1360-cı ildə Fransanın yeni kralı İngiltərə ilə ağır şərtlərlə sülh bağladı. Onun məqsədi vaxt qazanmaq və qüvvələri yenidən təşkil etmək idi.

1415-ci ildə ingilis ordusu yeni qüvvə ilə hücumla başladı və **Azenkur döyüşündə** qalib gəldi. Fransanın şimalı ingilislər tərəfindən tutuldu. Lakin xalqın müqaviməti onların qəti qələbəsinə mane oldu. İşğal edilmiş ərazilərdə əhali ingilislərə qarşı partizan müharibəsi aparırdı.

İngilislər mühüm əhəmiyyət daşıyan Orleanı mühasirəyə aldı. Qalanın alınması Fransa qoşununun şimaldan və cənubdan mühasirəyə düşməsi ilə nəticələnə bilərdi.

Fransanın taleyi həll olunarkən kəndli qızı **Janna d'Ark** müharibənin gedişində dönüş yarada bildi. Gənc qızın hərbi taktikanı mə-

Azenkur döyüşü

nimsəməsi, döyüşçülərə vətənin müdafiəçisi kimi baxması, təhlükəli yerlərdə ən öndə olması onlarda ruh yüksəkliyi və inam yaradırdı. 1429-cu ildə Orlean ətrafında qələbə fransızlar üçün ardıcıl məğlubiyyətlərdən sonra ilk böyük qələbə idi. Jannanın xalq arasındakı nüfuzu kral və feodalları narahat edirdi. Bir qədər sonra Janna əsir alındıqda Fransa kralı onun azad edilməsi üçün heç bir addım atmadı. İngilislər Jannanın hərbi uğurlarının əhəmiyyətini azaltmaq üçün onu cadugərlikdə günahlandıraraq edam etdilər. Lakin bu edam da ingilislərə kömək etmədi.

Yüzillik müharibənin sonuna yaxın Fransa kralı cəngavər və muzdlulardan ibarət daimi qoşun yaratdı. Müharibə **1453-cü ildə** bağlanan sülhlə başa çatdı. Fransa torpaqları azad edildi. Yalnız Kale limanı ingilislərdə qaldı.

Jaklar üsyanı

Jaklar üsyanının yatırılması

Puatye döyüşündəki uğursuzluq Fransa'nın bir çox ərazilərində xalqın qəzəbinə və üsyanlara səbəb oldu. **1358-ci ildə** Fransada ən böyük kəndli üsyanı baş verdi.

O dövrdə zadəganlar tərəfindən kəndlilərə Jak ləqəbi verildiyinə görə üsyançılar **jaklar** adlandırılırdı. Üsyanın səbəbi Yüzillik müharibə nəticəsində kəndlilərin vəziyyətinin daha da ağırlaşması və vergilərin artırılması idi. Bəzi şəhərlər üsyançıların tərəfinə keçdi. Kəndlilər feodalların zülmündən kralın xəbərinin olmadığını düşünür, feodallara qarşı "xeyirxah kral" uğrunda çıxış edirdilər. Feodallar danışıqlara dəvət edərək hiylə ilə üsyan başçısını ələ keçirdilər. Üsyan yatırıldı, lakin qorxuya düşmüş feodallar uzun müddət vergiləri artırmağa cəsarət etmədilər.

Jaklar üsyanının
nəticələri nə oldu?

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasının başa çatması

Yüzillik müharibədən sonra yarımçıq qalmış mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması prosesi davam etdirildi.

Bu, **XI Lüdoviqin** hakimiyyəti dövründə həlledici mərhələyə daxil oldu. Dövləti idarə edə bilmək üçün XI Lüdoviq düşmənlərinə qarşı mübarizədə hiylədən istifadə etdi. O, rəqiblərini bir-birinə qarşı mübarizəyə sövq etməklə onların birliyinə mane oldu və hər birini ayrı-ayrılıqda məğlub etdi.

Beləliklə, XV yüzilliyin sonlarında Fransa'nın vahid dövlət halında birləşdirilməsi, əsasən, başa çatdı. Artıq ölkə kral tərəfindən idarə olunurdu. Bu, **mərkəzləşdirilmiş dövlətin** yaranması demək idi. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması **mütləq monarxiyanın** (kralın təkbəşinə hakimiyyətinin) təşəkkülü prosesinə şərait yaratdı.

İNGİLTƏRƏ VƏ FRANSA XI-XIV YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Xəritə əsasında XI-XV
yüzdilliklərdə Fransada baş
vermiş geosiyasi dəyişik-
likləri təhlil edin.

ŞİMAL
DƏNİZİ

→ Vilhelm tərəfindən 1066-cı ildə
İngiltərənin tutulması

Norman ordularına qarşı yerli əhəlinin
silahlı qarşিদurma yaratdığı ərazilər

XII yüzilliyin əvvəllərində fransız
kralının hakim olduğu ərazilər

XIV yüzilliyin əvvəllərində kral
torpaqlarına birləşən ərazilər

İri feodalların malik olduqları ərazilər

İngiltərənin Fransadakı əraziləri

XII yüzilliyin
sonları

XIV yüzilliyin
əvvəllərində

..... XIV yüzilliyin əvvəllərində iri feodal
ərazilərinin sərhədləri

KELT
DƏNİZİ

La Manş boğazı

London

Flandriya

Paris

Orlean

FRANSA

Normandiya

BİSKAY KÖRFƏZİ

MÜQƏDDƏS ROMA İMPERİYASI

PİRENEY

BALEAR
DƏNİZİ

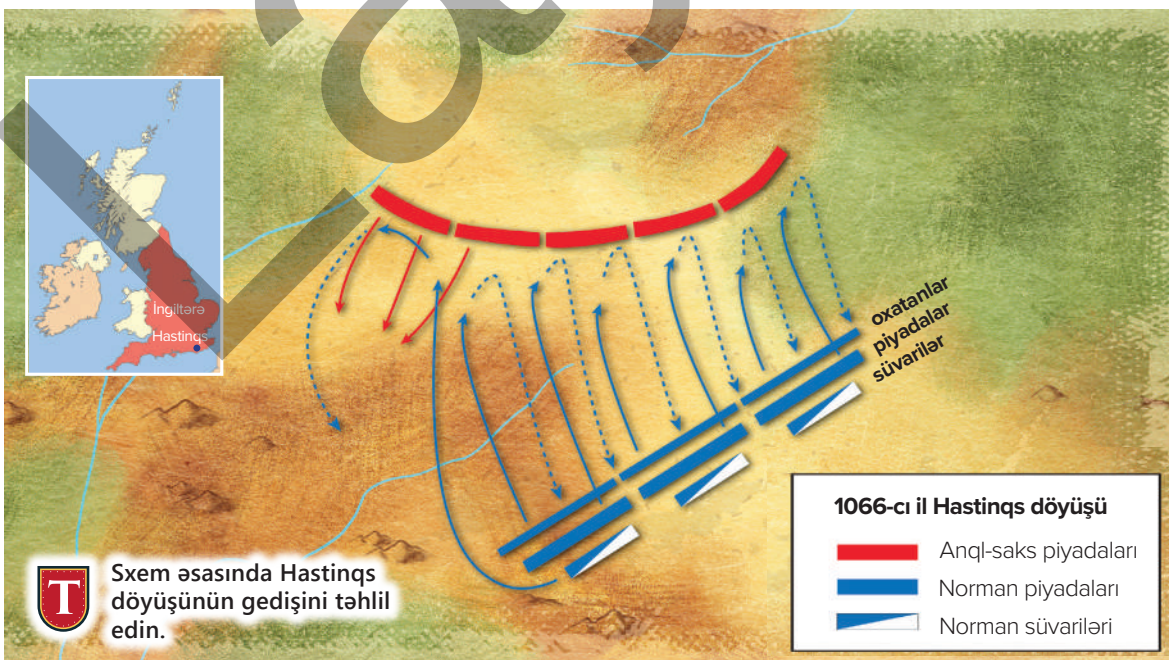
Hastinqs döyüşü, Norman işğalı, parlament, Uot Tayler üsyanı, Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi

I Vilhelm

İngiltərənin bir hissəsini IX yüzillikdən istila edən vikinqlər və daha əvvəllər burada krallıq quran anql-sakslar tədricən qaynayıb-qarışaraq ingilislər adlandırıldı. İngiltərədə feodallaşma prosesi XI yüzilliyin ikinci yarısında Normandiya istilası ilə başa çatdı.

Fransanın şimal-qərbində yerləşən Normandiyanın hersoqu **Vilhelm** İngiltərə taxtına olan iddiası bu ölkəyə yürüş üçün bəhanə oldu. Bu iddianın əsasında onun ölmüş İngiltərə kralı ilə qohumluğu dayanırdı. 1066-cı ildə **Hastinqsdə** Vilhelm və İngiltərə kralının qoşunları üz-üzə gəldi. Döyüş norman oxçularının hücumu ilə başladı, lakin çox da uğurlu olmadı. Çünki anql-saksların geniş qalxanları onları ox atışlarından qorudu. Normanların piyada və süvarilərlə sonrakı hücumu da dəf edildi. Hücumlardan nəticə əldə edə bilməyən normanlar hiylə işlədərək geri çəkildilər.

Anql-sakslar hücumə keçərək güclü müdafiə xətlərini yardılar. Norman ordusu geri döndü və sürətlə hərəkət edən atlı qoşun dağılmış durumda olan anql-saks piyadalarını məğlub etdi.

Vilhelm Londona daxil olub özünü İngiltərə kralı elan etdi. Bütün ölkə ərazisi yeni İngiltərə kralının mülkü elan edildi və istilaçılara paylandı. Kəndlilər, əsasən, təhkimli vəziyyətinə salındılar. Mülki idarəçilik və ali kilsə vəzifələrində də yerliləri normanlar əvəz etdi.

Beləliklə, işğal nəticəsində hakim təbəqə bütünlüklə dəyişdi. Bütün əkilən torpaqların yeddidə biri, şəhərlərin çoxu kralın mülkü oldu. Ən böyük torpaq sahibi olması və işğal edilmiş ərazilərin bir hissəsini vassallarına paylaması bu dövrdə İngiltərədə kral hakimiyyətini qüvvətli edən şərtlərdən idi.

Hasting döyüşü. Orta əsr miniatürü

Sizcə, miniatürdə təsvir edilənlərdən hansı ingilis ordusudur? Mülahizələrinizi mətndən istifadə etməklə əsaslandırın.

Normanların gəlişindən əvvəl ingilislər kiçik kəndlərdə yaşayırdılar. Hər bir ailə özünə məxsus olan kiçik torpaq payını əkib-berəirdi.

Hər bir ailənin qoyun, inək və donuzlarını otardıqları orta torpaq deyilən böyük və açıq ərazisi var idi.

Hər bir kəndin qanunlara əməl edilməsinə nəzarət edən bir şerifi, yəni polisi var idi. İngilis kəndliləri müharibə zamanı kralın komandanlığı ilə işğalçılara qarşı vuruşurdular.

Mənbə əsasında norman işğalı ərafəsində İngiltərədə sosial-iqtisadi vəziyyəti dəyərləndirin.

Mövzunu öyrəndikdən sonra norman işğalından əvvəl və sonrakı dövrü müqayisə edin.

London orta əsrlərdə

İngiltərədə işğaldan sonra azad kəndlilər az da olsa, qalırdı. Təhkimlilərlə yanaşı, azad kəndlilərin olması orta əsrlərdə İngiltərədə əqrar inkişafın xüsusiyyətlərindən biri idi. Şəhərlər hələ norman işğalından əvvəl, X–XI yüzilliklərdə yaranmağa başlamışdı. İşğaldan sonra İngiltərənin xarici ticarət əlaqələri genişləndi. Şəhərlərin inkişafının əsasını, digər ölkələrdə olduğu kimi, sənətkarlıq və ticarət təşkil edirdi.

Norman işğalının İngiltərə üçün nəticələri

Siyasi nəticələr	Sosial-iqtisadi nəticələr
• Kral hakimiyyəti gücləndi. • Ölkənin siyasi birliyi möhkəmləndi. • Mərkəzləşdirilmiş dövlətin əsası qoyuldu.	• Feodallaşma prosesi başa çatdı. • Kəndlilər, əsasən, təhkimli vəziyyətinə düşdü. • Daxili və xarici ticarət genişləndi.

Məlum olduğu kimi, İngiltərədə şəhərlərin əksəriyyəti kralın mülkündə yerləşirdi. Ona görə də Fransadan fərqli olaraq, İngiltərədə şəhərlər özünüidarə hüququ qazana bilmədi. Bütün feodallar bilavasitə kralın vassalları idi. Bu baxımdan İngiltərə digər Avropa ölkələrindən fərqlənirdi. Feodallar krala hərbi xidmət etməyə və vergi ödəməyə məcbur idilər. Bu amillər XI–XII yüzilliklərdə digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq İngiltərədə kral hakimiyyətinin daha güclü olmasına təsir göstərdi.

XII yüzilliyin ikinci yarısında İngiltərədə kral hakimiyyəti daha da gücləndi. **II Henrix** hakimiyyəti dövründə Fransanın bəzi torpaqları da onun tabeliyinə keçdi.

Dövlətin mərkəzləşdirilməsində II Henrixin islahatları mühüm rol oynadı. Kral məhkəməsinin səlahiyyətlərini genişləndirmək məqsədilə islahat keçirildi.

İslahata əsasən hər bir azad adam müəyyən ödənc müqabilində kral məhkəməsinə müraciət edə bilərdi. Kral məhkəməsində iş iclasçılar tərəfindən araşdırılırdı. Beləliklə, bütün ölkə üçün **vahid kral məhkəməsi** yaranmağa başladı.

Hərbi islahata əsasən feodallar **“qalxan pulu”** adlı xüsusi vergi verməli idilər. Həmin ödənişin hesabına kral hərbi xidmətə muzzdlu cəngavərlər cəlb edirdi.

Bu da kralın baron qoşunlarından asılılığını azaldırdı. Bundan başqa, hər bir azad adam əmlakına uyğun olaraq müəyyən silaha malik olmalı və kralın çağırışı ilə yürüşdə iştirak etməli idi.

Bu islahatlar kral hakimiyyətini gücləndirir və feodal dövlətinin mərkəzləşdirilməsinə kömək edirdi.

XII yüzilliyin sonlarına doğru normanlar və İngiltərənin yerli əhalisinin tədricən qaynayıb-qarışması prosesi başa çatdı və ölkədə dil fərqləri aradan qalxdı.

Əhalinin əsas hissəsinin – kəndlilər, şəhərlilər və feodalların əksəriyyətinin danışdığı dili ingilis dili idi. Lakin feodal əyanları, kral məmurları fransız dilindən də istifadə edirdilər.

Dövlət orqanlarında rəsmi dil kimi isə fransız və latın dilindən istifadə edilirdi.

Kral II Henrix

"Qalxan pulu"nın mahiyyəti nədən ibarət idi?

Fransadan fərqli olaraq, XI yüzillikdə İngiltərənin hansı sosial-iqtisadi və siyasi xüsusiyyətləri var idi?

II Henrixin islahatları ilə bağlı cədvəli tamamlayın.

II Henrixin islahatları	
Məhkəmə	
Hərbi	
Nəticə	

Parlamentin yaradılması

Parlament dövlət idarəçiliyində hansı rola malik idi?

Epidemiyaların sosial iqtisadi inkişafa necə təsir göstərdiyini müasir dövrlə əlaqələndirin.

1265-ci ildə İngiltərə tarixində ilk dəfə olaraq parlament çağırıldı. Parlamentdə iri feodallar, ali ruhanilər, cəngavərlər və şəhərlərin nümayəndələri təmsil olunurdu. Kral vergiləri parlamentlə razılaşdırıb təyin edə bilirdi. XIV yüzillikdə parlament vergi təyin etmək hüququ ilə yanaşı, qanunların verilməsində də iştirak etmək hüququ qazandı.

XIV yüzilliyin ortalarında Avropa və İngiltərəni vəba epidemiyası bürüdü. İnsanlar tərəfindən "qara ölüm" adlanan bu epidemiyə İngiltərədə əhalinin dördə birindən çoxunu tələf etdi. Epidemiyə başa çatdıqdan sonra işçi qüvvəsinə tələbat artdı. Ona görə də kral torpağı və digər gəlir mənbəyi olmayan 12–60 yaş arasındakı bütün adamları aşağı əməkhaqqı ilə işləməyə məcbur edən qanun qəbul etdi. İmtina edənlər ağır cəzalara məhkum edilirdi.

Bu amansız qanunlar əhalinin narazılığına və üsyanlara səbəb oldu. Məhz bu dövrdə feodal zülmünə qarşı mübarizə aparan məşhur **Robin Qud** haqqında rəvayətlər yarandı.

XIV yüzilliyin ikinci yarısında İngiltərədə kəndlilərin vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Yüzillik müharibənin gedişində vergilərin artırılması kəndlilərin narazılığına səbəb oldu.

1381-ci ildə **Uot Taylerin** başçılığı ilə kəndli üsyanı baş verdi. Kəndlilər kralla görüşmək və vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməsini xahiş etmək məqsədilə Londona yürüş etdilər. Onlar "xeyirxah kral"a inanırdılar. Kralla görüşən kəndlilər təhkimçilik, biyarın ləğvi, vergilərin azaldılması ilə bağlı tələblərini verdilər. Kral əvvəlcə tələblərlə razılaşdı. Lakin sonra hiylə və xəyanətə əl ataraq üsyanı yatıra bildi. Üsyan məğlub olsa da, vergilər bir qədər azaldıldı, az əməkhaqqı ilə işləməyə məcbur edən qanunlar yumşaldıldı. Kəndlilərin təhkimçilikdən azad edilməsi sürətləndi.

Uot Tayler üsyanı

Uot Tayler və Fransadakı jaklar üsyanını müqayisə edin.

	Uot Tayler üsyanı	Jaklar üsyanı
Fərqli cəhət		
Oxşar cəhət		

Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi

İngiltərə tarixində **XV yüzilliyin ikinci yarısı** iki feodal qrupu arasında hakimiyyət uğrunda müharibə ilə səciyyəvidir. Bu müharibədə feodal qruplarından birinin bayrağında al rəngli qızılgül, digərində isə ağ qızılgül təsviri var idi. Ona görə də bu müharibə qızılgüllərin rənginə uyğun olaraq **Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi** adlanırdı.

1455–1485-ci illəri əhatə edən müharibə İngiltərədə yeni sülalənin – **Tüdorların** hakimiyyətə gəlməsi ilə başa çatdı. Bu sülalənin banisi olan **VII Henrix** mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə iri feodallara qarşı mübarizə apardı. Beləliklə, İngiltərədə **mütləq monarxiyanın** yaranması prosesi başlandı.

Mərkəzləşdirilmiş feodal dövlətinin yaranması və London mərkəz olmaqla vahid bazarın yaranması ilə İngiltərədə dil fərqləri tədricən aradan qalxdı. Fransız, latın və başqa dillərin təsiri ilə zənginləşən ingilis dili formalaşdı. XV yüzillikdə ingilislərin ərazi və dil birliyi əsasən müəyyənləşdi.

Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi

I Yelizaveta

XVI yüzillikdə Tüdorlar sülaləsinin son hökmdarı **I Yelizaveta** müstəmləkələr uğrunda mübarizədə ingilis dəniz quldurlarını və səyahətlərini himayə edirdi. Bu dövrdə dəniz ticarəti və müstəmləkələr uğrunda mübarizədə İngiltərənin əsas rəqibi İspaniya idi. Kraliçanın əmri ilə ingilis dəniz quldurları İspaniyanın Amerikaya səfər edən gəmilərinə hücumlar edirdilər. 1588-ci ildə İspaniyanın "Məğlubedilməz armada" adlanan dəniz donanması məğlub edildi. Bundan sonra dəniz ticarəti və müstəmləkələr uğrunda mübarizədə İngiltərənin mövqeyi gücləndi.

I Yelizaveta Şimali Amerikada ingilis koloniyası qurmaq istəyirdi. Ona görə də bura bir neçə səfər təşkil etdirdi. Bu səfərlər nəticəsində Amerikadan İngiltərəyə kartof və tütün gətirildi. Bu bitkilərin İngiltərədə istehsalına başlanıldı.

I Yelizaveta

İngiltərənin XI–XV yüzilliklər tarixi ilə bağlı zaman oxunu tamamlayın.

1066

1265

1381

1455

1485

Martin Lüter, Tomas Münser, Auqsburg müqaviləsi, protestantlıq

Reformasiya latın dilində “yeniləmək” və “nizamlamaq” mənasını verir. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə kilsənin və xristian cəmiyyətinin mövcud vəziyyətinin yenilənməsini bildiren bu söz XVI yüzilliyin birinci rübündə Almaniyadan başlayan və tədricən Avropanın böyük hissəsinə yayılan dini hərəkatı ifadə edir. Bir çox Avropa ölkələrinə, xüsusən də Almaniya təsir edən bu hərəkat siyasi, dini, sosial və iqtisadi baxımdan bir çox yeniliklər gətirdi.

Almaniyada reformasiyanın ortaya çıxmasının bir-biri ilə əlaqəli olan siyasi, dini, sosial və iqtisadi səbəbləri var idi.

**Reformasiyanın Almaniya-
yada başlanmasına şərait
yaradan səbəbləri
müəyyən edin.**

**Almaniyanın dağınıq
olmasına səbəb nə idi və
bu hansı problemləri
yaradırdı?**

**Avropada kilsənin
nüfuz qazanmasının
əsas səbəbləri nə idi?**

Siyasi baxımdan. Reformasiyadan əvvəl digər Avropa dövlətləri ilə müqayisədə Almaniya siyasi cəhətdən bütöv deyil, dağınıq vəziyyətdə idi. Müqəddəs Roma imperiyasının sərhədləri içərisində qalan Almaniya bəzi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, güclü hakimiyyətdən məhrum idi. Dağınıq olan Almaniya ərazisi bir çox varlı ailələrin, çoxsaylı knyazların və hersoqların arasında bölünmüşdü. Bu vəziyyət Almaniya siyasi hakimiyyət boşluğu və xarici müdaxilələrə şərait yaradırdı.

Digər tərəfdən imperiyanın hakim sülaləsi olan Habsburqlar katolik kilsəsinin diqqətini Almaniya yönəltməkdə kömək edirdi. Bu səbəbdən Fransa, İspaniya və İngiltərədə fəaliyyət göstərə bilməyən kilsə Almaniya istədiyi kimi hərəkat edə bilirdi.

Alman torpaqları, alman xalqının mədəni həyatı, həm də alman qəhrəmanları haqqında əsərlərin yazılması və onların əhali arasında sürətlə yayılması katolik kilsəsinə qarşı əhəlinin mübarizə əzmini artırırdı.

Dini baxımdan. Reformasiyaya qədərki dövrdə almanların dini həyatı katolik kilsəsinin nəzarəti altında idi. Almaniya siyasi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən kilsə dini sahədə olan gücünü iqtisadi gəlir mənbəyinə çevirmişdi. Belə ki o, indulgeniya (*cənnət qəbzləri*) satışını Almaniya əsas gəlir mənbəyinə çevirərək ondan külli miqdarda pul qazanırdı.

Sosial baxımdan. XVI yüzillikdə Almaniyada kəndlə müqayisədə şəhərdə yaşayan əhalinin sayı az idi. Əhalinin şəhərdə məskunlaşma səviyyəsi aşağı olduğundan bu, təhsilə də təsirini göstərirdi. Almanların bu dövrdə kəndlərdə yaşaması reformasiyanın başlamasına şərait yaradan amillərdən idi. Almanların özünüdərk prosesində kəndlilərin xüsusilə böyük təsiri olmuşdur. Çünki kəndlilər az təhsilli və ya savadsız olduqlarından latın mədəniyyətinə yad olmuş və almanlıqlarını şəhərlilərlə müqayisədə daha çox qorumuşlar.

Almaniya təkcə siyasi, dini və iqtisadi baxımdan deyil, həm də mədəni cəhətdən də katolik kilsəsinin təsiri altında idi. Kilsə dini ayinlər vasitəsilə latın dilini Almaniyada məcburi dilə çevirməyə səy göstərirdi. Xüsusilə təhsildə latın dilini bilməmək böyük qəbahət hesab edilirdi. Məktəblərdə latın dili dərslərinə hazırlaşmayan və alman dilində danışan şagirdlərə cəza verilirdi. Martin Lüter də belə şagirdlərdən biri olmuş, bu da onun gələcək fəaliyyətinə təsir etmişdir.

İqtisadi baxımdan. Reformasiya ərəfəsində Almaniya iqtisadi problemlər yaşayırdı. Xarici bazarda İngiltərə, İtaliya və Hollandiyadan geri qalırdı. Daxili bazarda isə inflyasiya artdı, inhisarçılıq və rüşvətxorluq geniş vüsət aldı. Tacirlər imperatora rüşvət verməklə onlara qarşı dövlət müdaxiləsinin qarşısını aldılar.

Bu dövrdə Almaniyada iqtisadiyyat, əsasən, kənd təsərrüfatı və mədənçilik üzərində qurulmuşdu. Almaniya pul ehtiyacını, əsasən, satılan kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödəyirdi. Mədənənlərdən, xüsusilə qızıl mədənlərindən qazanan gəlirlərin alman iqtisadiyyatına xeyri yox idi.

Almaniyanın böyük hissəsində katolik kilsəsi daşınmaz əmlaka sahib olaraq xeyli miqdarda vergilər yığırdı. Həmin vergilərin hesabına kilsələr tikilir, türklərlə aparılacaq müharibələr maliyyələşdirilirdi.

Almaniyada reformasiya hərəkatı 1517-ci ildə Martin Lüterin Vittenberqdə 95 maddəlik tezisini kilsə qapılarına asması ilə başladı.

Martin Lüterin burada şagird olması, sizcə, onun gələcək fəaliyyətinə necə təsir göstərmişdir?

*Martin Lüterin Vittenberqda
95 maddalik tezisini kilsə
qapılarına asması*

Əsasən, indulgensiyaaların tənqid edildiyi bu tezislər reformasiyanın proqramına çevrildi.

Lüterin katolik kilsəsinə etirazı qısa müddətdə Roma papasına çatdı. Papa Lüteri Romaya çağırırsa da, o getmədi. Çünki bundan əvvəlki çağırışların nəticələrini yaxşı bilirdi. Lüter Almaniya da böyük nüfuza sahib olan Saksoniya knyazına sığındı. O isə papaların cəhdlərinə baxmayaraq, Lüteri onlara vermədi.

Vormsda keçirilən toplantıda Lüter və onun tərəfdarlarının əleyhinə qərarlar qəbul edildi. Bu qərarlara əsasən Lüterin əsərləri yandırılmalı, tərəfdarları həbs olunmalı idi. Lakin Saksoniya knyazı buna imkan vermədi.

Knyazlardan fərqli olaraq, imperator reformasiyanın Almaniya da yayılmasına qarşı idi. Buna görə də reformasiyanın başqa ərazilərə yayılmaması üçün qərarlar verdi. Bu qərara qarşı bir neçə

*Martin Lüterin din xadimləri
qarşısında çıxışı*

Protestant islahatçıları

knyaz və şəhər **protest*** etdi. Bu vaxtdan etibarən Lüterin tərəfdarlarına protestant adı verildi.

Lüter və protestantların apardığı mübarizə 1555-ci ildə **Augsburq** müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə əsasən protestantların din azadlığı rəsmi olaraq tanındı, protestant kilsələrə böyük imtiyazlar verildi.

Reformasiya nəticələri baxımından dini qayda-qanunlar tamamilə olmasa da, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Əvvəl katolik kilsəsinin təsiri altında olan Avropa yeni ortaya çıxmış protestant kilsəsini qəbul etməyə məcbur oldu.

Reformasiya bir çox səbəblərdən uğurla başa çatdı. Bunların arasında iki səbəbin daha çox təsiri oldu.

1. Siyasi hakimiyyət. Almaniyada reformasiyanı dəstəkləyən siyasi hakimiyyəti knyazlar təmsil edirdilər. Saksoniya knyazı daha çox fərqlənirdi. O, Lüteri, ümumiyyətlə, reformasiyanı katolik kilsəsindən qorudu.

2. Mətbəə. Lüterin ideyaları mətbəədə qəzet və kitablar halında çap olunaraq alman xalqının içində sürətlə yayılmışdır. Roma papalarının latın dilini yaydıqları bir dövrdə bu əsərlər alman dilində yazılırdı və əhalinin istifadəsi üçün rahat idi.

XI yüzillikdə xristianlıq, bu dəfə isə katolik kilsəsi parçalandı. Ayrılmış protestantlar isə artıq papaya təbə deyildi. Katolik kilsəsi həm əmlakının böyük hissəsini, həm də əvvəlki nüfuzunu itirmişdi.

Reformasiya katolik kilsəsinin əsil niyyətlərini ortaya çıxardı. Kütənin onlardan uzaqlaşdığını görən Papa itirdiklərini geri qaytarmaq üçün hər vasitəyə əl atdı.

İsa cəmiyyəti, Papa məhkəmələrinin yaradılması bu məqsəddə xidmət edirdi. Yaradılan orqanlar sərt qaydalarla idarə olunurdu. Məqsədlərinə çatmaq üçün qırğınlar törədir, onlara qarşı çıxanları tonqalda yandırırılar. Belə dəhşətli qırğınlardan biri Fransada protestantların kütləvi halda öldürülməsi oldu.

* Protest

etiraz deməkdir.

Reformasiyanın uğur qazanmasında mətbəənin rolunu necə qiymətləndirərdiniz?

*Burjuaziya

kapitalist cəmiyyətində istehsal alət və vasitələrinin sahibi olan, muzzdlu əməyi istifadə etməklə qazanc əldə edən hakim sinifdir.

Almaniyada kəndli müharibəsi

Kəndlilər arasında reformasiya rəhbəri Tomas Münser idi. O, Lüterdən fərqli olaraq feodal qaydalarını, mövcud problemləri silahlı mübarizə yolu ilə həll etməyə çağırırdı. Bunun üçün kəndlilər 1524-cü ildə üsyana qalxdılar.

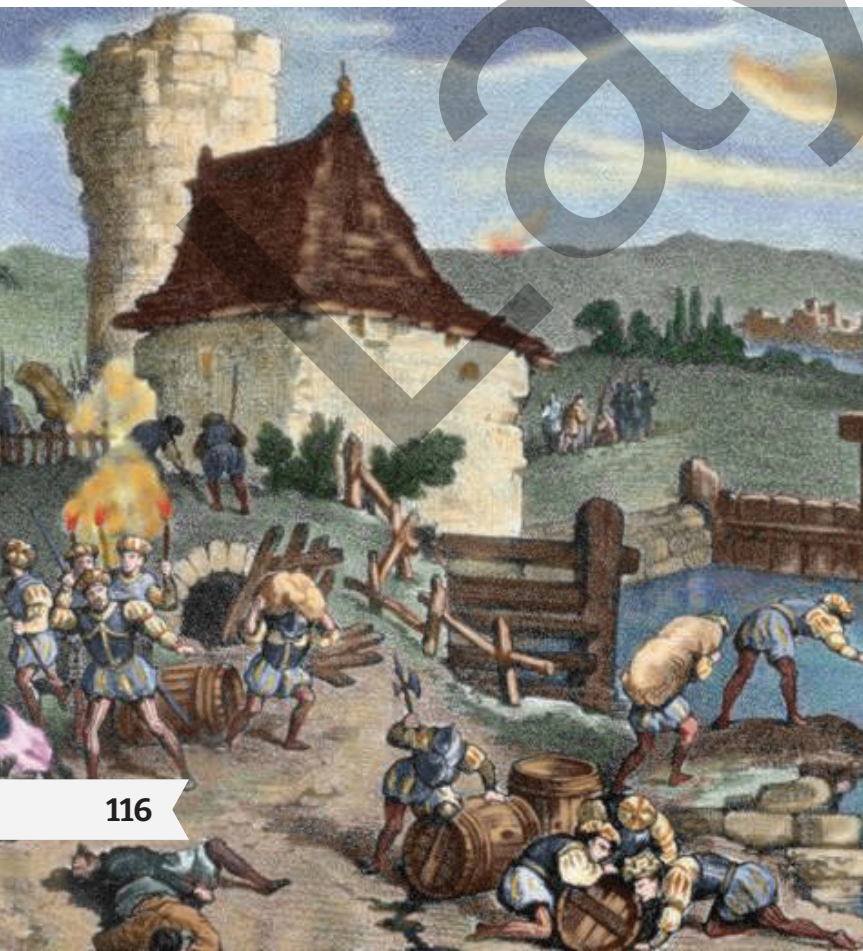
Şəhər yoxsulları da kəndlilərin tərəfində üsyana qoşulmuşdular. Onlar feodalların əmlaklarını ələ keçirir, qarət edirdilər. Varlı şəhərlilər isə Lüterlə birlikdə feodalların tərəfinə keçib üsyançıları öldürməyə çağırırdılar.

Kəndlilər birlikdə deyil, ayrılıqda mübarizə aparır, hərbi işi bilmirdilər. Bir qrup üsyana başlayanda digər qrup geri qayıdırdı.

Üsyançılara qarşı muzzdlu ordu yeridildi. Münserin cəhdlərinə baxmayaraq, kəndli üsyanı 1525-ci ildə məğlub oldu. Özü isə əsir götürülərək edam olundu. Kəndli müharibəsi feodal qaydalarına qarşı yönəlmişdi. Feodal qaydalarının ləğvi **burjuaziyanın*** xeyrinə idi. Lakin yenicə yaranan burjuaziya üsyana rəhbərlik edə bilmədi.

Üsyan amansızlıqla yatırıldıqdan sonra kəndlilərə qarşı feodal qaydaları daha da sərtləşdirildi. Şəxsən azad olan kəndlilər isə təhkimli halına salındılar. Feodal dağınıqlığı isə uzun müddət davam etdi.

Kəndli müharibəsi

Martin Lüter və Tomas Münserin reformasiyaya münasibətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

	Martin Lüter	Tomas Münsen
Fərqli cəhət		
Oxşar cəhət		

Almaniyada kəndli üsyanının məğlub olmasının səbəbləri hansılar idi?

XVI-XVII YÜZİLLİKLƏRDƏ QƏRBİ AVROPADA REFORMASIYA VƏ ƏKS-REFORMASIYA

- Katolik kilsənin hakim olduğu ərazilər
- Protestant kilsələrinin olduğu ərazilər
  - Lüteran
  - Kalvinist
  - Anqlikan
- Katoliklər və protestantlar arasında mübarizələrin davam etdiyi ərazilər
- XVII yüzilliyin ortalarında katoliklərə qaytarılmış ərazilər
- Müqəddəs Roma imperiyasının sərhədləri

TEXNİKİ İXTİRALAR. BÖYÜK COĞRAFİ KƏŞFLƏR

Domna sobaları, müşket, karavella, Xristofor Kolumb,
Ameriqo Vespuççi, Magellan, hindu

Avropada XV–XVI yüzilliklərdə texniki avadanlıqların inkişafında böyük yeniliklər əldə edilmişdi. Su mühərrikləri təkmilləşmiş, yuxarıdan fırladılan çarxlar ixtira olunmuşdu. Aşağıdan fırladılan çarxlardan fərqli olaraq bu çarxlara su yuxarıdan töküldüyü üçün daha sürətlə hərəkət edirdi. Belə çarxlar mədənlərdən daha çox filiz çıxarmağa, kağız istehsalına və metal döyməyə imkan yaradırdı.

Yeni çarxların ixtirası filiz çıxarılmasında məhsuldarlığın artması ilə yanaşı, metal əridilməsini və emalını təkmilləşdirməyi labüd edirdi. Bu, domna (*metal əridən iri sobalar*) sobalarının tikilməsi ilə əlaqədar daş kömürə tələbatı da artırdı. Domna sobalarının tikilməsi nəticəsində daha çox metal əritmək, çuqun, dəmir və polad əldə etmək mümkün oldu.

Çuqun və dəmir istehsalının artması odlu silahların istehsalı üçün şərait yaratdı. XVI yüzillikdə ağır səhra toplarından istifadə olunurdu. Artıq odlu əl silahları: tapançalar, ağır tüfənglər (*müşketlər*) hazırlanmağa başladı. Bu yeniliklərin nəticəsində feodal cəngavər süvarisi öz yerini odlu silahla silahlanmış muzdlu orduya verdi. Feodal qəsrləri də artıq etibarlı sığınacaq deyildi. Top atəşləri ilə bu qəsrlərin qala divarlarını asanlıqla dağıtmaq mümkün idi.

Beləliklə, texnikanın inkişafı feodal qaydalar əsasında formalaşmış iqtisadi və hərbi qüdrəti laxlatdı.

Avropalı dənizçilər uzun müddət qitənin sahillərindən uzağa üzməyə ehtiyat edirdilər. Uzaq səfərlərə çıxmaq çox təhlükəli hesab olunurdu. Onların düzgün xəritələri və istiqaməti müəyyən etmək üçün dəniz cihazları yox idi. Buna görə də gəmilərin harada olmasını yalnız hava açıq olduğu zaman ulduzlara görə müəyyən edirdilər.

Kompasın əldə edilməsi və bir növ dəniz cihazlarının ixtirası dənizçilərin işini asanlaşdırdı. Artıq açıq dənizdə rahatlıqla uzaq sahillərə hərəkət etmək olardı.

XV yüzillikdə xüsusi yelkənli gəmilərin – karavellaların əldə olunması dəniz səyahələrinin uzaqlara yol almasına şərait yaratdı. Əvvəlkilərdən

**Odlu silahın istehsalı
hərb sahəsində hansı
yeniliklərə səbəb
oldu?**

fərqli olan bu gəmilər həm sürətlə hərəkət edir, həm də küləyin istiqamətindən asılı olmayaraq, istənilən tərəfə üzə bilirdi.

Karavella

XV–XVI yüzillikdə hansı texniki yeniliklər baş verdi?

Avropalılar Amerikada

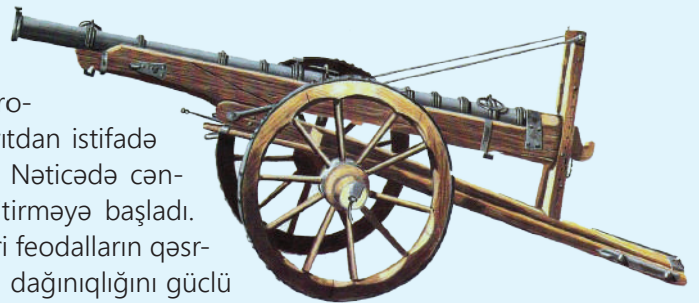
Konstantinopolun fəth olunması avropalıların Şərq ölkələri ilə əlaqələrini çətinləşdirdi. Osmanlıların Kiçik Asiya və Suriyadan keçən ənənəvi ticarət yollarına nəzarəti öz əlinə alması avropalı tacirlərin və səyyahların yeni yollar axtarmasına səbəb oldu.

Pul kəsmək üçün qiymətli metalların azlığı da onların Asiya ölkələrinə marağını artırır. Qızıl və gümüşdən başqa, Şərqin zərif parçaları və qiymətli ədviyyatları da avropalıların marağına səbəb olurdu. Hindistan isə onları daha çox cəlb edirdi.

Avropalı səyyahlar Yerin kürə şəklində olması ilə bağlı fərziyyələr irəli sürməyə başladılar. Onların düşüncəsinə görə qərbə doğru

Barıt ilk dəfə çinlilər tərəfindən kəşf edilmiş, əyləncələrdə və şənliklərdə istifadə olunmuşdur. Daha sonra türklər tərəfindən mənimsənilmişdir. Xaçlı yürüşləri zamanı avropalılar da ondan istifadə etməyə başladılar. Barıtdan istifadə etməklə odlu silahların istehsalına nail olundu. Nəticədə cəngavər ordusu və feodal qəsr-ləri əhəmiyyətini itirməyə başladı. Krallar toplardan istifadə edərək tabe olmayan iri feodalların qəsr-lərini ələ keçirdilər. Bununla da Avropada feodal dağınıqlığını güclü kral hakimiyyəti əvəz etdi.

Xristofor Kolumb

Ameriqo Vespuççi

* Missionerlik

hər hansı bir dini, onun yayılmadığı ərazilərdə təbliğ etməkdir.

Amerika qitəsinin kəşf olunmasının əhəmiyyəti nədə idi?

Amerika qitəsinin kəşf olunmasına gətirib çıxaran amilləri sadalayın.

hərəkət etməklə maneəsiz olaraq Hindistana gedib çıxmaq olardı. Amma dənizçilərin bu qədər uzaq yolu qət edəcək təcrübələri yox idi.

İtalyan əsilli Xristofor Kolumb gəncliyindən bəri bir sıra coğrafi xəritələrlə tanış olmuşdu. O, İspaniyadan qərbə doğru üzməklə Hindistana getməyin mümkünlüyünə İspan kralını inandırmağa çalışdı.

Nəhayət, razılıq əldə edən Kolumb 1492-ci ildə karavellalarla qərbə tərəf yola düşdü. Uzun müddətdən sonra Kolumbun gəmiləri sahilə çıxdı.

Onlar bu yerlərin Hindistan olduğunu zənn etdikləri üçün gördükləri yerliləri səhvən hindu adlandırdılar. Nəticədə Kuba və Haiti adaları kəşf edilsə də, xəyallarda olan qızıl və digər qiymətli metallara rast gəlinmədi. Bir neçə dəfə yenidən səfərlər təşkil edən Kolumbun sərvət axtarışları nəticəsiz qaldı.

Bir qədər sonra Ameriqo Vespuççi adlı italyan səyyahı Kolumbun kəşf etdiyi yerlərin yeni qitə olduğunu sübut etdi. Buna görə də bu qitəyə onun şərəfinə Amerika adı verildi.

Avropalıların kəşf etdikləri torpaqlara hamıdan əvvəl əsgər, tacir və xristian dini missionerləri* gəlirdi.

Tacirlər həmin ərazilərdə talançı yollarla ticarət edir, keşişlər isə yerli əhalini xristianlaşdırmaqla onları itaətdə saxlamaq məqsədi güdürdülər. Xristian dinini qəbul etməyənlər edam olunurdu.

Beləliklə, yeni qitə sakinləri köhnə qitənin talançı və barbar təfəkkürü ilə məhv edilir, əmlakları talanır, özləri isə kütləvi şəkildə qətlə yetirilirdilər. Avropalı işğalçılar Amerika xalqlarının həm özlərini, həm də qədim və zəngin mədəniyyətlərini vəhşicəsinə məhv etdilər.

Yerlilərin – hinduların soyqırımına məruz qalması Amerikada qula ehtiyac yaratdı. Kölə tacirləri Afrikadan buraya qaradərili qullar gətirməyə başladılar.

Hindistana dəniz yolunun kəşfi

Şərq ölkələrinə yeni yollar axtarmaq məqsədilə Portuqaliya kral-ları Atlantik okeanına davamlı olaraq gəmilər göndərirdilər. Bu gəmilər Afrikanın qərb sahilləri ilə üzür, yerlilərə şüşə muncuqlar, güzgülər verərək əvəzində qızıl tozu və fil sümüyü alırdılar. Ona görə də Afrikanın sahillərinin bəzi yerləri Qızıl sahil və Fil diş sa-hili adlanır.

Burada tədricən qul alveri də başladı. Bartolomey Diaşın başçılıq etdiyi Portuqaliya ekspedisiyası Afrikanın qərb sahilləri ilə üzərək qitənin cənub qurtaracağında Ümid burnunu kəşf edib Hind okeanına çıxdı. Ancaq dənizçilərin yorğunluğu və xəstəliklər sə-bəbindən Diaşın ekspedisiyası geri qayıtmağa məcbur oldu.

XV yüzilliyin sonlarında ən yaxşı xəritə və karavellalarla təchiz olunmuş yeni ekspedisiyaya portuqaliyalı Vasko da Qama başçı-lıq etdi. Dörd aydan sonra bu ekspedisiya Ümid burnunu keçib Afrikanın şərq sahillərinə çıxdı. Kəskin isti havadan və fırtınalar-dan əziyyət çəkən təcrübəli dənizçilər xəstəliklərdən tələf olurdu.

Nəhayət, bir dəniz bələdçisinin köməyi ilə onlar Hind okeanına keçə bildilər. 1498-ci ildə qərb ekspedisiyası Hindistanın Kalikut li-manına yanaşdı. Kalikut hakimi ilə baş verən münaqişə qısa çəkdi və Vasko da Qamanın üstünlüyü ilə başa çatdı. Gəmiləri ədviyyatla dolduran avropalılar öz ölkələrinə qayıtdılar. Gəmilərin bir neçəsi batsa da, bu səfər avropalılara böyük qazanc gətirdi. Beləliklə, Hindistana dəniz yolu kəşf olundu.

Orta əsrlərdə Avropada yazı taxta, daş və gil löv-hələr üzərində yazılırdı. Həmin vaxtlarda çinlilər ipəkdən, türklər pambıq-dan kağız hazırlaya bilir-dilər. O zaman Avropada ipək və pambıq az oldu-ğu üçün kağız baha başa gəlirdi. Daha sonra avro-palılar kağız hazırlamağa başladılar.

Sizcə, Hindistana dəniz yolunun axtarışı avropalı-lara nə üçün vacib idi?

Vasko da Qamanın ekspedisiyası

İlk dünya səyahəti. Böyük coğrafi kəşflərin nəticələri

İlk dünya səyahəti nəyi
sübut etdi?

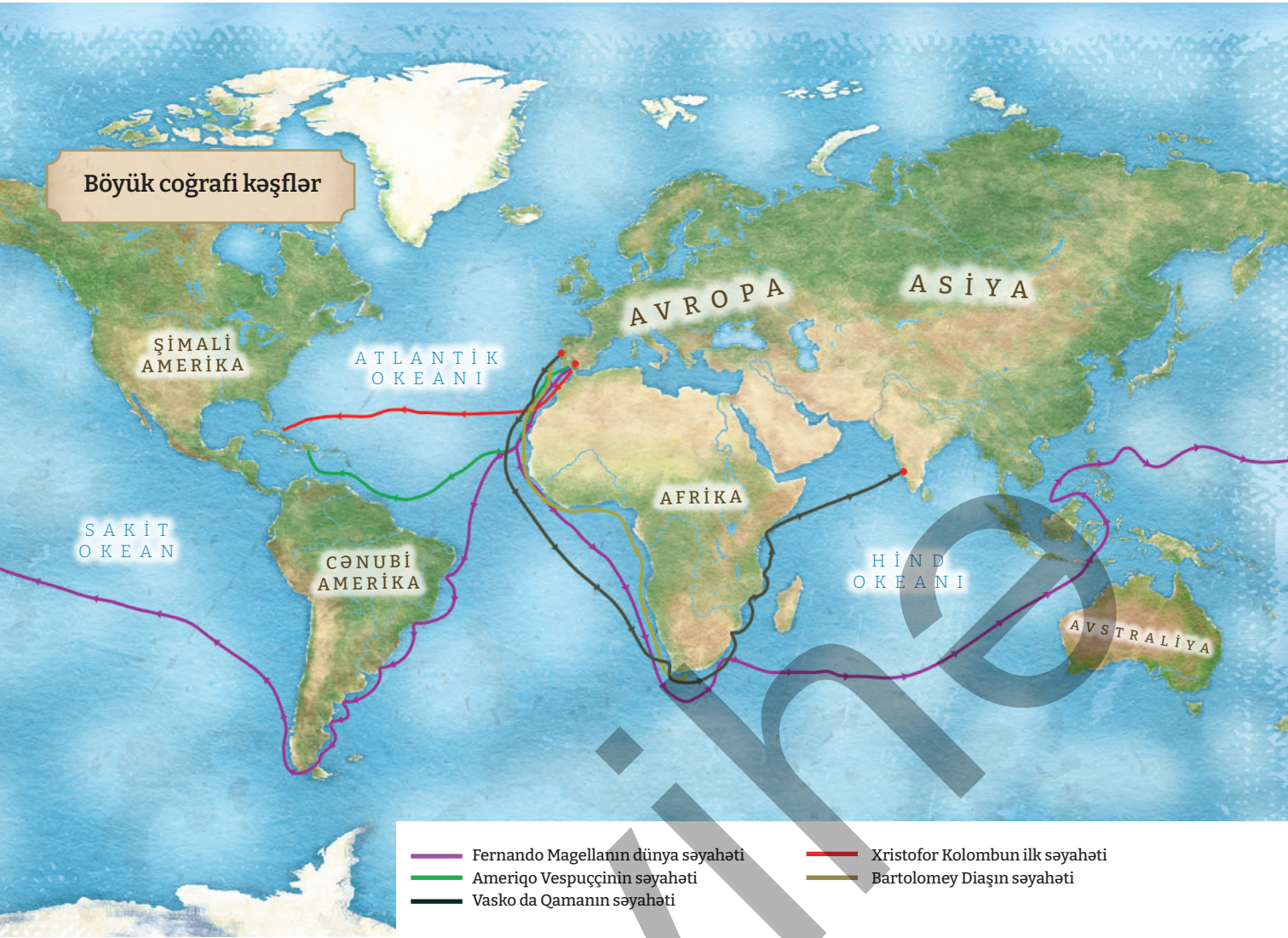
Böyük coğrafi kəşflərin
nəticələrini müəyyən
edin.

İspaniya dənizçiləri Fernando Magellanın başçılığı ilə Xristofor Kolumbun ideyasını təkrarlayaraq 1519-cu ildə dünya səyahətinə başladılar. Onlar Atlantik okeanından keçməklə qərbə doğru hərəkət etmək, Asiyaya çıxmaq istəyirdilər. Cənubi Amerika sahilləri boyunca hərəkət edən ispan dənizçiləri yeni okeana çıxmağı bacardılar. Bir neçə ay ərzində burada heç bir fırtına ilə qarşılaşmayan dənizçilər bu okeanı Sakit okean adlandırıdılar. Atlantik okeanından Sakit okeana keçən boğaza isə Magellan adını verdilər. Asiyada

Böyük coğrafi kəşflər

Filippin adalarında yerlilərlə toqquşmada Magellan öldürülsə də, qalan dənizçilər 1522-ci ildə İspaniyaya qayıda bildilər.

Beləliklə, ilk dünya səyahəti Yerin kürə formasında olduğunu təcrübə cəhətdən qəti sübuta yetirdi. İspan dənizçiləri Avropadan qərbə tərəf üzərək geriye qayıda bildilər.

Coğrafi kəşflər nəticəsində ticarət yolları dənizlərdən okeanlara keçdi, dünya ticarəti yarandı. Bununla da Şərqi böyük imperiyalarının ərazilərindən keçən ticarət yolları öz əhəmiyyətini itirdi. Venesiya və Genuya bu yollardan kənarda qaldı. Asiya ölkələri ilə ticarət, əsasən, Niderland, İngiltərə və Portuqaliyanın limanlarında cəmləşdi. Dünya ticarətinin genişlənməsi ilə müstəmləkə işğallarına şərait yarandı.

Portuqaliyalılar Ərəbistan və Hindistan yarımadalarının, Şərqi Afrikanın Hind okeanı sahillərində yerləşən şəhərlərini tutdular. Şərqə doğru hərəkət edən portuqaliyalılar Zond və Molukk adalarını tutaraq Çin və Yaponiya sahillərinə qədər gedib çatdılar.

İspaniyalılar Meksikaya daxil olmaqla Braziliyadan başqa, bütün Cənubi Amerikaya sahib oldular. Onlar bütün müstəmləkələrdə yerlilərin – hinduların torpaqlarını əllərindən alıb özlərini qula çevirirdilər.

İşğal edilən torpaqlarda yerli xalqlar böyük sürətlə azalırdı. İspanlar və portuqallar mədənlərdə və plantasiyalarda Afrika mənşəli qaradərili kölələrdən istifadə edirdilər. Onların həyat tərzı çox ağır idi. Yaşamaq üçün şəraiti olmayan, yaxşı qidalanmayan, qadınlarından və uşaqlarından ayrı salınan qullar plantasiyalarda uzun müddət işləyə bilməyib tələf olurdular. Narazılıq edənlər isə ağır iş-gəncələrə məruz qalırdı.

Qul ticarəti çox sərfəli olduğu üçün bütün gəmilər Afrikadan qaradərili insanları Amerikaya daşıyırdı.

ŞƏRQ XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

“Nizamiyyə”, astronomiya, Mahmud Kaşğari, Gur Əmir türbəsi,
Sinan Xoca

Uluqbəy

Ümumdünya mədəniyyətinə bənzərsiz incilər bəxş etmiş türk xalqları əvvəllər yaratmış olduqları möhtəşəm mədəniyyət nümunələrini klassik feodalizm dövründə daha da zənginləşdirdi. Bu dövrdə təhsil və elm inkişaf etdi.

Böyük Səlcuq sultanı Alp Arslan tərəfindən XI yüzilliyin 60-cı illərində Bağdadda açılan “Nizamiyyə” dünyanın ilk mədrəsələrindən biri hesab olunur. Bu ali mədrəsədə dini biliklərlə yanaşı, hüquq, filologiya, riyaziyyat, astronomiya elmləri də tədris edilirdi.

Müsəlman Şərfinin ikinci ali təhsil ocağı XIV yüzilliyin əvvəllərində Təbrizdə yaradılan mədrəsə idi. Teymuri hökmdarı Uluqbəy də ölkədə mədrəsələrin tikilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

“Nizamiyyə” mədrəsəsi

Osmanlı sultanı I Süleyman Qanuninin hakimiyyəti dövründə təhsil ocaqlarının sayı xeyli artmışdı. Türk dövlətlərində təhsil müəssisələrinin çoxalması elmin inkişafına şərait yaratdı.

Astronomiya sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdu. İsfahan rəsədxanasına rəhbərlik etmiş Ömər Xəyyam Səlcuq hökmdarı Məlikşahın şərəfinə "Cəlali təqvimi"ni tərtib etmişdi. Burada o, Miladi təqvimdən daha dəqiq hesablamalar aparmağa nail olmuşdu.

Ulduz bürclərinin dövrü adının (ilan, at, qoyun, meymun və s.) türk dilində verilməsi digər türk astronomu Mahmud Kaşğarının adı ilə bağlıdır.

Uluqbəyin astronomiyanın inkişafında xidmətləri daha çox olmuşdur. O, Səmərqənddə yaratdığı rəsədxanada səma cisimlərinin hərəkətini göstərən cədvəl düzəldərək Ay və Günəşin orbitlərini müəyyənləşdirmişdi.

Coğrafiya elminin inkişafında Çin dənizçilərinin rolu danılmazdır. Çin alimləri Hindistandan Afrikayadək bütün ölkələri öyrənmiş və bu barədə qiymətli tədqiqat əsərləri yazmışlar.

Osmanlı dövlətinin fəthləri artdıqca coğrafiyaya dair biliklər də inkişaf edirdi. Məşhur türk admiralı Piri Rəis bu sahədəki fəaliyyəti ilə daha çox seçilmişdir.

Ömər Xəyyam

Sizcə, dövlət başçıların elmə və təhsilə diqqət ayırmasının səbəbi nə idi?

Piri Rəis

Piri Reis'in 1513-cü ildə çəkdiyi dünya xəritəsinin bir parçası

Bu dövrdə tibb elminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi.

Osmanlı dövlətinin Ədirnə və Azərbaycanın Təbriz şəhərlərində "Darüşşəfa" adlı xəstəxanalar açılmışdı.

Görkəmli alim Fəzlullah Rəşidəddinin tibbə aid əsərləri ona böyük şöhrət qazandırmışdı. İlk "Farmakologiya"* kitabı Çində yazılmış və müxtəlif müalicə üsulları müəyyən olunmuşdu.

Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şahın dövründə Hindistan mədəniyyəti daha sürətlə inkişaf etmişdi. Ona görə də bu dövrü "**Əkbər əsri**" adlandırırlar.

Əkbər şah "Əkbərnəmə" kitabının oxunması

*Farmakologiya

*dərman məhsullarını
araşdıran elmdir.*

Fəzlullah Rəşidəddinin heykəli

Şərq ölkələrində elmin inkişafına təsir göstərən amilləri müəyyən edin.

Piri Rəis 1513-cü ildə dünyanın böyük xəritəsini çəkərək Sultan Səlimə təqdim edir. O, sonradan bu sahədə fəaliyyətini davam etdirərək "Bəhriyyə" adlı dəniz atlasını yaradır və bu atlasla Sultan Süleymanı da tanış edir. Piri Rəis dünya xəritəsinə Amerika qitəsini də daxil etmişdi. Bu isə türk səyyah və coğrafiyaşünaslarının Amerika qitəsinin varlığından xəbərdar olduqlarını sübut edir.

Mahmud Kaşğari

Mahmud Kaşğarinin
elmi fəaliyyəti barədə
məlumat toplayın.

Molla Nəsrəddin

Ədəbiyyat

Dövrün görkəmli türk alimi, ədəbiyyatşünası və folklorçusu Mahmud Kaşğari idi. O, **"Divani lüğət-it-türk"** ("Türk dillərinin divanı") əsərinin müəllifidir. Lüğətdə türk dillərinin zənginliklərini əks etdirən misallar, xalq şeiri nümunələri, atalar sözləri və məsəllərə yer verilmişdir. Əsərin sonuna, həmçinin o dövrdə türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərin təsvirini verən ilk xəritə də əlavə olunmuşdur.

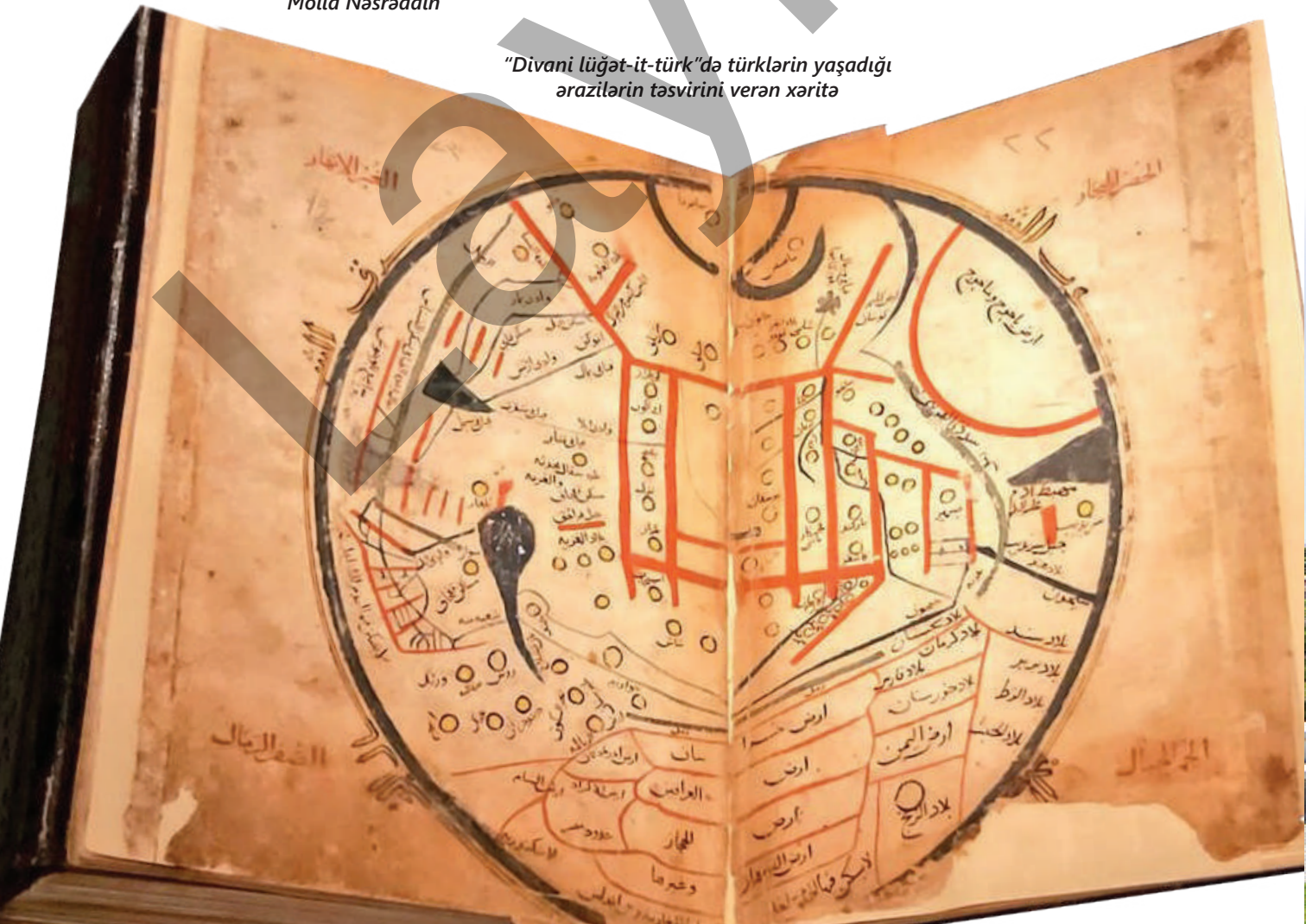
Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli dövrün ən məşhur türk-müsəlman şairləri olmuşdur.

Şifahi xalq yaradıcılığının ən böyük nümayəndəsi, türk hazırca-vablığının, zəkasinın parlaq timsalı **Xoca (Molla) Nəsrəddin**dir. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı Azərbaycanda da maraqlı lətifələr yaranmışdır.

Molla Nəsrəddin haqqında nə bilirsiniz?

**"Divani lüğət-it-türk"də türklərin yaşadığı
ərazilərin təsvirini verən xəritə**

Memarlıq və incəsənət

Orta əsrlərdə türk-müsəlman memarlığı öz üslubu və çoxcəhətliliyi ilə seçilirdi. Səlcuq dövlətində yaşamış memarlar çoxlu saray, karvansara, məscid, mədrəsə, türbə və günbəzlər inşa etmişdilər. Memarlığın inkişafı baxımından Səmərqənd, İstanbul, Təbriz kimi şəhərlər daha çox fərqlənirdi. Əmir Teymurun Səmərqənddə tikdirdiyi binalar öz möhtəşəmliyi ilə baxanları valeh edirdi. Teymurun qəbri üzərində inşa edilən Gur Əmir türbəsi Səmərqənd memarlığının şah əsəri hesab olunur. Səmərqənd rəsədxanasının tikilməsinə rəhbərlik etmiş Uluqbəy dövlət xadimi, astronom olmaqla yanaşı, həm də dövrünün görkəmli memarı sayılırdı.

*Səmərqənd, Uluqbəy
rəsədxanasının girişi*

Gur Əmir türbəsi

Qütb
minar

Qütbəddin Aybak

Memar Sinan

Hindistanda yaranmış türk dövlətləri dövründə hind-müsəlman mədəniyyəti yüksəlişdə idi. XIII yüzilliyin əvvəllərində Dehli sultanı Qütbəddin Aybak tərəfindən tikdirilən "Qütb minar" adlandırılan minarə bu gün də möhtəşəmliyini saxlamaqdadır. Hündürlüyü 73 metr olan dördsütunlu minarə qırmızı qumdaşı və ağ mərmərdən tikilmişdir.

Osmanlı memarlığının əsas mərkəzlərindən biri İstanbul şəhəri idi. Burada türk memarları tərəfindən inşa edilən Çinili köşk, Topqapı, Fənerbağça və başqa saraylar bu gün də möhtəşəmliyi ilə şəhərə yaraşır verir.

Osmanlı memarlığının inkişaf xüsusiyyətlərini izah edin.

O dövrün ən məşhur memarlarından biri Sinan Xoca olmuşdur. Onun inşa etdiyi Şahzadə, Süleymaniyyə və Səlimiyyə məscidləri kimi memarlıq abidələri bu gün də əzəmətini saxlayır.

Bu dövrdə Çin memarları gözəl saraylar, evlər inşa edir, yuxarıya doğru qatlanmış, yan çıxıntılı tağları olan məbədlər-paqodalar tikirdilər.

Çində bir sıra əhəmiyyətli mədəni və texniki nailiyyətlər qazanılmışdı. İlk dəfə not yazısı ilə musiqi əsərləri yazılmış, balet meydana gəlmişdi. Barıt və metal top ixtira edilmişdi. Çində xüsusi gil növündən hazırlanmış möhkəm, yarımsəffaf, cingiltili qablar başqa ölkələrdə həvəslə alınırdı. Onlara çini qablar deyilirdi.

Səlimiyyə məscidi

XI–XV yüzilliklərdə əldə edilən hansı mədəni-texniki nailiyyətlərdən indi də istifadə olunur?

Səlimiyyə məscidinin iç görünüşü

Səlimiyyə məscidi Ədirnədə Osmanlı sultanı II Səlimin göstərişi ilə memar Sinan tərəfindən tikilmişdir. Memar Sinanın 90 yaşında inşa etdiyi və “ustalıq əsərim” adlandırdığı Səlimiyyə məscidi istər onun, istərsə də Osmanlı memarlığının ən əhəmiyyətli əsərlərindən biridir. Qapısındakı kitabəyə əsasən binanın inşasının 1568-ci ildə başlandığı məlum olur. Məscid 1575-ci ildə ibadətə açılmışdır.

Səlimiyyə açıq havalarda Rodop dağlarından və Uzunköprü'nün Süleymaniyyə kəndindən görünür. Səlimiyyə məscidi və kompleksi 2011-ci ildə UNESCO-nun Ümumdünya irsi siyahısına salınmışdır.

AVROPA VƏ AMERİKA XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

Universitet, humanistlər, kitab çapı, Kopernik, Şekspir, Qot
üslubu, "Mona Liza", Mayya təqvimi

Qərbi Avropada erkən orta əsrlərə nisbətən XI–XVI yüzilliklərdə təhsil, elm və incəsənət xeyli inkişaf etmişdi. XII yüzillikdə Avropada ilk ali məktəblər olan universitetlər meydana gəldi. Dərslər hər yerdə latın dilində keçirilirdi. Ona görə də avropalılar istədikləri universitetlərdə oxuya bilirdilər. Avropada ilk universitet İtaliyada, Boloniya şəhərində yaradılmışdı. Sonralar Fransa, İngiltərə və digər Avropa ölkələrində də belə təhsil müəssisələri yaradılmağa başlandı.

Rafael Santi. "Afina məktəbi"

Sürətlə böyüyən və abadlaşan şəhərlər üçün daha çox savadlı adamlar tələb olunurdu. Bunun da nəticəsində şəhərlərdə zehni əməklə məşğul olan **ziyalılar** meydana gəlirdi. Kilsə təlimi ilə bağlı olmayan biliklərin meydana gəlməsi təsərrüfatın inkişafı ilə bağlı idi. XIII yüzillikdə İngiltərədə yaşamış **Rocer Bekon** Oksford universitetinin professoru idi. O deyirdi ki, biliyi müşahidə və təcrübənin köməyi ilə qazanmaq olar.

Bu dövrdə İtaliyada mədəni yüksəliş baş verirdi. Yeni mədəniyyətin nümayəndələrinin diqqətini daha çox insan və onun fəaliyyəti cəlb edirdi. Onları **humanistlər** adlandırırdılar. Müşahidə və təcrübələr aparan alimlər hadisələri izah etməyə, onların səbəblərini öyrənməyə çalışırdılar. Qədim Yunanıstan və Roma mədəniyyətinə böyük maraq göstərən humanistlər öz əsərlərini latın dilində deyil, ana dilində yazmağa üstünlük verirdilər. Yeni mədəniyyətin yarandığı dövr **İntibah dövrü** adlanır. İtaliyanın Florensiya şəhəri intibah mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmişdi.

Bu dövrdə elmi biliklər kağız üzərində əl ilə yazılaraq çoxaldılırdı. Bu işə kitaba olan tələbatı ödəmirdi. Alman alimi **Quttenberq 1445-ci ildə** çap üsulu ilə ilk kitabını buraxdı.

Bəşəriyyət tarixində ən böyük ixtiralardan biri olan kitab çapı təhsilin, elmin və ədəbiyyatın inkişafına təkan verdi.

Quttenberqin ilk çap olunan "Bibliya"nın nəşri prosesində

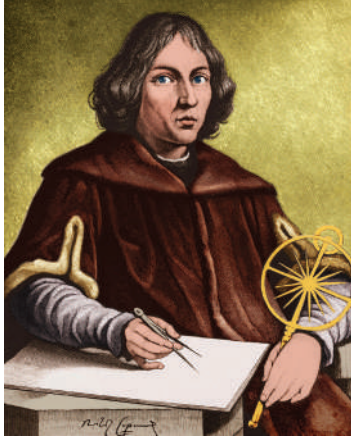
XI–XVI yüzilliklərdə Avropada elm və təhsilin inkişafına təkan verən amilləri müəyyən edin.

Orta əsrlərdə münəccimlik (astrologiya) və əlkimya kimi xüsusi elmlər tərəqqi etmişdi.

Münəccimlər sübut etməyə çalışırdılar ki, guya ulduzlara görə gələcəyi müəyyən etmək mümkündür. Əlkimyaçılar elə bir "sehrli daş" axtarırdılar ki, onun köməyi ilə hər hansı metalı qızıla çevirmək olsun. Münəccimlərin və əlkimyaçıların müşahidələri və təcrübələri astronomiya və kimyaya dair biliklərin toplanmasına kömək etmişdir.

Nikolay Kopernik

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra daha da inkişaf edən coğrafiya elmi astronomiyanın da inkişafına şərait yaratdı. Orta əsrlərdə kainatın quruluşuna dair baxışlar səhvən Ptolomey təliminə əsaslanırdı. Bu təlimə görə Yer hərəkət etmir və dünyanın mərkəzində dayanır. Polyak alimi **Kopernik** Yerin həm öz oxu ətrafında, həm də Günəş ətrafında fırlandığını bildirmişdi. İtaliyalı alim **Bruno** isə kainatın sonsuz olduğunu göstərirdi. Göyə teleskopla baxan ilk alim venesiyalı **Qaliley** olmuşdur.

Qərbi Avropada elmin inkişafına müsəlman alimlərinin əsərlərinin böyük təsiri var idi. Bunlara misal olaraq İbn Sina, Əl Biruni və Nəsirəddin Tusini göstərmək olar.

Cordano Bruno

Qalileo Qaliley kilsənin zəng qülləsində qurduğu müşahidə borusunun köməyi ilə gözlə görünən səma cisimlərini 30 dəfə böyütməyə nail olmuşdu. Onun kəşfləri Kopernik və Brunonun təlimini təsdiq etdi. Ancaq Romaya çağırılıb kilsə məhkəməsinə verilən alim işgəncə qorxusu altında "tövbə" etməyə məcbur oldu. Sonralar belə bir rəvayət yarandı ki, guya Qaliley Yerin hərəkətdə olduğuna inanmadığını bildirdikdən sonra ayağa qalxmış və demişdir: "Hər halda o fırlanır".

Qalileo Qaliley

Qalileyin Leonardo Donatoya teleskopunu göstərməsi

Ədəbiyyat

Qərbi Avropanın humanist yazıçıları feodal qaydalarını və kilsənin elmə qarşı apardığı mübarizəni pisləyir, daha ədalətli quruluş arzulayırdılar. İngilis yazıçısı **Tomas Mor** ölkədə baş verən ədalətsizlikləri tənqid edir, uydurduğu "**Utopiya adası**"nda hamının bərabər yaşadığını təsvir edirdi. "Utopiya" yunanca "olmayan yer" deməkdir.

Dahi ingilis yazıçısı **Uilyam Şekspirin** "Hamlet", "Otello", "Kral Lir" və s. bu kimi əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmışdı.

Bu dövrdə Fransada, İspaniyada və digər Avropa ölkələrində yaşayıb yaradan şair və yazıçıların ədəbi əsərləri mədəniyyət nümunələrinin zənginləşməsinə xidmət edirdi.

Tomas Mor

"Utopiya adası"nı necə təsəvvür edirsiniz?

Qərbi Avropa humanist yazıçılarının yaşadıkları dövrə münasibətləri necə idi?

XVI yüzillikdə ingilis xalqı teatrı çox sevirdi. Bəzən kraliça Yelizaveta maskalanaraq tamaşaya gəlirdi. Uilyam Şekspirin bütün həyatı teatrla bağlı idi. O, əvvəllər Londondakı "Qlobus" teatrında aktyor işləmiş, sonra isə həmin teatrın sahiblərindən biri olmuşdu. Şekspir 37 pyes, habelə çoxlu şeir yazmışdı.

Uilyam Şekspir

* Qot memarlığı

hündür çatma tağı olan divarlarında çoxlu iri pəncərələr yerləşən binaların tikilməsidir.

Pokrov kilsəsi

Leonardo da Vinçi

Memarlıq və incəsənət

XI yüzillikdən başlayaraq Avropada böyük tikinti işləri aparılırdı. O dövrün inşaatçıları qədim Roma və Bizans memarlıq ənənələrinə əsaslanırdılar. Belə tikililərə **Roma üslublu tikililər** deyilirdi. XII yüzilliyin sonlarında Avropada qot memarlığı* deyilən memarlıq meydana gəldi. Şəhərlərdə, əsasən, bələdiyyə binaları, ticarət binaları, qonaq evləri və baş kilsələr qot üslubunda tikilirdi.

Moskvada Qızıl meydandakı **Pokrov kilsəsi** orta əsrlər rus memarlığının zirvəsidir. Bu kilsəni Vasili Blajennı məbədi adlandırırlar.

İtaliya intibahının ən böyük xadimlərindən biri olan florensiyalı **Leonardo da Vinçi** dahi rəssam, ixtiraçı mühəndis, memar, heykəltaraş, musiqiçi və şair olmuşdur. Onun gənc, şəhərli qadının portreti olan "Mona Liza" ("Cokonda") əsəri bütün dünyada məşhurdur.

İntibah dövrünün dahi xadimlərindən biri **Mikelancelo** heykəltaraş, rəssam, memar, hərbi mühəndis və şair olmuşdur. Heykəltaraş nəhəng bir mərmər parçasından hündürlüyü 5,5 metr olan "David" heykəlini yonmuşdu. Bu heykəl Florensiya şəhərinin himayədarı hesab olunur. Mikelancelo Romada Müqəddəs Pyotr kilsəsinin tikintisində də iştirak etmişdir.

Roma üslublu tikililər

Florensiyada yaşayan **Rafael** dövrünün görkəmli rəssamlarından biri sayılırdı.

O, Romada Müqəddəs Pyotr kilsəsinin tikintisinə rəhbərlik etmişdir. Rafaelin ən məşhur əsəri "Məryəm ana"dır.

İntibah dövrünün dahi sənətkarları bəşəriyyəti bu gün də valeh edən nadir incilər yaratmışlar. İtaliya mədəniyyətinin təsiri altında Almaniya, İspaniya və Hollandiya rəssamları dünya incəsənətinə çox yeniliklər gətirmişlər.

Leonardo da Vinçi
"Mona Liza"

Rafael Santi

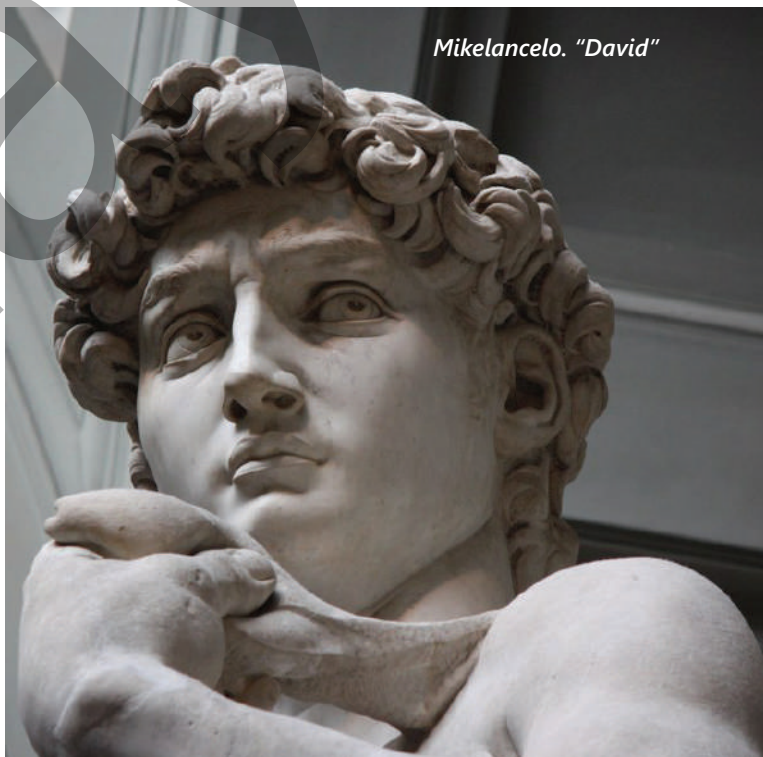
Rafael. "Məryəm ana"

Mikaelancelo Buonarroti

Mikaelancelonun fəaliyyətinə həsr olunmuş "Dahi heykəltaraş" adlı esse yazın.

Mikaelancelo. "David"

Müqəddəs Pyotr kilsəsinin daxili görüntüsü

Leonardo da Vinçini bir rəssam kimi hər şeydən çox insan və onun hissləri maraqlandırır. O öz elmi kəşfləri və fərziyyələri ilə yaşadığı dövrdən bir neçə əsr irəliyə getmişdi. Leonardo paraşüt və vertolyotun, sualtı qayık və dalğıc geyiminin quruluşunu işləyib hazırlamışdı. Xasiyyətə müstəqil və məğrur adam olan Leonardo da Vinçi tez-tez sifarişçilərini və himayədarlarını dəyişirdi. O bütün ömrü boyu gəzərgi həyat keçirmiş və qütbətdə – Fransada vəfat etmişdir.

Amerika xalqlarının mədəniyyəti

Amerikada yaşayan xalqlar içərisində **mayyalılar** əldə etdikləri mədəni nailiyyətlərə görə digərlərindən seçilirdi. Onların heroqliflərdən ibarət öz yazıları olmuşdur. Mayyalıların təqvim qədim xalqların ən dəqiq təqvimlərindən biri idi. Təqvimin yaradılması riyaziyyatın inkişafı ilə bağlı idi. Mayyalılar hindlilərdən qabaq sıfır rəqəmindən istifadə etmişdilər. Mayya kahinləri planetlərin Günəş ətrafında hərəkəti hesablamışdılar. Onlar Günəşin və Ayın tutulmasını əvvəlcədən xəbər verə bilirdilər. Riyaziyyatın, astronomiyanın inkişafını onların **Çiçen-İtsada** ucaltdıqları pilləli ehramları, rəsədxanaları da sübut edir.

Asteklərin paytaxtı Mexiko şəhərində məktəblər var idi. Burada varlı ailələrin uşaqları təhsil alırdı. Onlara əkinçilik, sənətkarlıq və hərbi iş öyrədilirdi. Astek ustalarının çaxmaqdaşından düzəltdikləri bıçaqlar, naxışlı gil qablar, mis sırğalar gözəl sənət əsərləri idi.

İnklər dağlıq ölkə olan Peruda yaşayırdılar. Ölkədə poçt rabitəsi yaxşı inkişaf etmişdi. Bunun üçün inklər keçilməz dağlarda tunnelər tikir, dərin dərələr üzərində asma körpülər salırdılar. İnk sənətkarları pambıq parçadan naxışlı xalçalar hazırlayıp, gil qablar düzəldirdilər. İnklərdə yaxşı təlim verən məktəblər var idi. Kolumbaqədərki Amerika xalqlarının mədəniyyəti orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Bu mədəniyyət Avropa və Asiya xalqlarının mədəni təsiri olmadan yaradılmışdı.

Mayyaçıların və qədim misirlilərin mədəniyyətlərini müqayisə edin.

Astek döyüşçüsü

Mayya təqvimi

Mayya alətləri

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H İ S İ

Azərbaycan dilində

1. Asiya və Afrika ölkələrinin orta əsrlər tarixi. Nərgiz Axundova. Bakı, 2010.
2. Aydın Qasımlı. Türklər (Tarixi очерklər). Bakı, 2012.
3. Eldəniz Məmmədov. Səlcuqlar. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015.
4. Əmirli İsrail. "Yaxın və Orta Şərq ölkələri feodalizm dövründə (III-XVII yüzilliklər)", Bakı, 2006.
5. Lev Qumilyov. Qədim türklər. Bakı, Gənclik, 1993.
6. "Monqolların gizli tarixi", AMEA, Bakı, 2011.
7. Muxtarova Əsməd. "Türk xalqlarının tarixi", "Adiloğlu", Bakı, 2013.
8. Orta əsrlər tarixi. S.Skazkinin ümumi redaktəsi ilə, Bakı,1988.
9. Telman Orucov. Ümumdünya tarixi. 3 cildə. II kitab. Bakı, 2011.
10. Tofiq Mustafazadə. Ümumi tarix. I kitab. Bakı, 2009.

Türk dilində

11. Akbaş, M. (2017). Reformasyon düşüncesinde eskatoloji: Martin Luther'de kurtuluş ve ahiret. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 3, 23-30.
12. Akdes Nimet Kurat, "IV-XVIII yüzyıllarda Türk kavimleri ve devletleri", Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972.
13. Babürlü imparatorluğu'nun siyasi tarihi üzerine bir değerlendirme.
14. Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur. Rene Grousset. Çeviren: Or. M.Reşot Uzmen
15. Dincer Koç, "Altın Orda tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
16. Doğu Avrupa türk tarihi. Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel
17. Ekber şah döneminde Hindistan. H.Hilal Çağlayan. Ankara, 2005.
18. Erdoğan Merçil, "Qaznelilər devleti tarihi", Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
19. Erdoğan Merçil, "Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
20. Fatma Çapan, Baran Güvenç, "Kavimler göçü ve Batı Roma imperatorluğunun çöküşü", "21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum değişti", İstanbul, 2017.
21. Göktürkler. Dr. Öğretim Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu
22. Göktürk devleti diplomasisi (552-630). Çiğdem Şahin. Karadeniz, 2018.
23. Hans Robert Roemer. Timurlular. İstanbul, 1974.
24. Henri Pirenne, "Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal tarihi", İstanbul, 2018.
25. Hindistan'da Babür imparatorluğunun kuruluş dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür. DTCF Dergisi 57.1 (2017)
26. İslam Ansiklopedisi. Cilt 3. Ankara savaşı.
27. İslam Ansiklopedisi. Cilt 4. Babürlüler.
28. İslam Ansiklopedisi. Cilt 9. Delhi sultanlığı.

29. İslam Ansiklopedisi. Cilt 41. Timurlular.
30. İslam Ansiklopedisi. Cilt 42. Uygurlar.
31. İzzet Çivgin. "Ortaçağ Tarihi, Ankara, 2008.
32. J.Hammer. Büyük Osmanlı tarihi (10 ciltte). İstanbul, 1982-1990.
33. J.M.Roberts. Avrupa Tarihi, İstanbul, 2016.
34. Kürşat Yıldırım. "Hun tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
35. Muammer Gül. "Ortaçağ Avrupa Tarihi, İstanbul, 2009.
36. Mualla Uydu Yücel. "Doğu Avrupa tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
37. Mualla Uydu Yücel. "Moğollar tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
38. Müslüman-türk devletleri tarihi. Prof. Dr. Erdoğan Merçil. İstanbul, 2013.
39. Orta Asya türk tarihi. Prof. Dr. Barthold. Ankara, 2004.
40. Orta çağ Avrupa tarihi. Muammer Gül. İstanbul, 2009.
41. Orta Çağ Tarihi. İzzet Çivgin. Ankara, 2008.
42. "Ortaçağda Dünyada bilim, Teknoloji ve Sosyal değişme", İstanbul, 2009.
43. "Orta Doğu Araştırmalar Dergisi", Elazığ, 2004.
44. Selçuklu İmparatorluğu tarihi. Yazar: Enver Behnan Şapolyo. Ankara, 1972.
45. Şerif Baştaş. "Avrupa Hunları", Ankara Üniversitesi, 2000.
46. Timurun Günlüyü. Tüzükati Timur. Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadır oğlu
47. Timurlular devleti (1370-1507). Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet Çay. Ankara, 2009.
48. Turkish Translation of Martin Luther's "95 Theses", translated by Asst. Prof. Dr. Kaan H.Ökten, Maltepe University, İstanbul.
49. Peter B Golden, "Türk halkları tarihine giriş", İstanbul, 2012.
50. Protestan reformunun Almanyada ortaya çıkış süreci. Anasay yayınları, 2020.
51. Reformasyon Avrupası 1517-1559.
52. Rene Grousset. "Bozkır imperatorluğu – Attila/Cengiz han/Timur", İstanbul, 1980.
53. Susan Vays Bauer. Dünya tarihi, Orta çağ, İstanbul, 2015.
54. Z.V.Toğan. Ümumi türk tarihine giriş. İstanbul,1946.

Rus dilində

55. Артомонов М.И. История хазар. Ленинград, 1962 г.
56. Великая степь в античных и византийских источниках. Алматы, 2005
57. Великие империи мира. Москва, 2011.
58. Все войны древности. Москва, 2009.
59. Всемирная история. В 24-х томах. Том 1-2. Минск, 1999.
60. История востока. В. 6 т. Т. 2. Восток в средние века. М. 2002, 716 с.
61. История культуры народов мира. В 10-ти книгах. Москва, 2005.
62. История средних веков.Т.1,Москва, 1989.